

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2790-0738 (Print)
ISSN 2791-0911 (Online)
ISSN-L 2790-0738

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

ELMİ-METODİK JURNAL

Cild 72 Say 2 / 2026

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL

VOLUME 72 ISSUE 2 / 2026

İndekslər və xülasələndirmə bazaları Indexing & Abstracting Services

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.

ISSN 2790–0738 (Print) | ISSN 2791–0911 (Online) | ISSN-L 2790–0738

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli əmri ilə Nizamnaməsi təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436 | Qeydiyyat №-si B236

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası və onun tədqiqi məsələlərini araşdıran, müasir tədris yanaşmaları və bu sahələrdəki yenilikləri işıqlandıran, dilçiliyin və ədəbiyyatşünaslığın bütün sahələrinə aid elmi məqalələr dərc edən, ədəbi normalar çərçivəsində Azərbaycan dilinin işləkliyini qoruyan və təbliğ edən, həmçinin müqayisəli və beynəlxalq təhlillərə əsaslanan tədqiqatları təqdim edən resenziyalı açıq girişli elmi-metodik nəşrdir. Jurnal il ərzində dörd dəfə Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) lisenziyasının şərtləri əsasında çap edilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər sırasına daxildir.

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE

Scientific-methodical journal. Published since 1954.

ISSN 2790–0738 (Print) | ISSN 2791–0911 (Online) | ISSN-L 2790–0738

The Charter of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan was approved by the order dated May 5, 1997, registered with the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan. Series AB No. 022436 | Registration No. B236

Journal of "Teaching of Azerbaijani Language and Literature" is a peer-reviewed open-access scientific and methodological publication that examines the methodology of teaching Azerbaijani language and literature and its research issues, highlights modern teaching approaches and innovations in these areas, publishes scientific articles related to all areas of linguistics and literary studies, protects and promotes the functionality of the Azerbaijani language within the framework of literary norms, and also presents research based on comparative and international analyses. The journal is published four times a year under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) license. It is included in the list of periodical scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

TƏSİSÇİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAŞ REDAKTOR ƏVƏZİ

Sarvan İbrahimov

MƏSUL KATİB

Gülınar Əliyeva

REDAKSİYA ŞURASI

Prof. Dr. İsa Həbibbəyli, *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan*

Prof. Dr. Nadir Məmmədli, *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*

Prof. Dr. Mahirə Hüseynova, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Qəzənfər Kazımov, *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*

Prof. Dr. Yaqub Babayev, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Təyyar Salamovlu, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Pıralı Əliyev, *Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Mahmud Allahmanlı, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Yavuz Akpınar, *Ege Universiteti, Türkiyə*

Prof. Dr. Özcan Bayrak, *Fırat Universiteti, Türkiyə*

Prof. Dr. Guljahon Jumanzarova, *Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti, Özbəkistan*

Prof. Dr. Surayyo Eşonqulova, *Çirçiq Dövlət Pedaqogika Universiteti, Özbəkistan*

Prof. Dr. Nodira Soatova, *Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti, Özbəkistan*

Prof. Dr. Güllü Karanfil, *Komrat Dövlət Universiteti, Moldova*

Prof. Dr. Çonq Jin Oh, *Hankuk Xarici Tədqiqatlar Universiteti, Cənubi Koreya*

Prof. Dr. Maqripa Yeskeyeva, *Beynəlxalq Türk Akademiyası, Qazaxıstan*

İ.ü.f.d., dos. Fərahim Sadıqov, *Bakı Elm-Təhsil Mərkəzi, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Ənvər Abbasov, *Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*

F.ü.f.d., dos. Aqşin Əliyev, *Pekin Xarici Dillər Universiteti, Çin*

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. İsmayıl Kazımov, *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*

Prof. Dr. Sədaqət Həsənova, *Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Minaxanım Nuriyeva (Təkləli), *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Mətanət Abdullayeva, *Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Fikrət Cahangirov, *Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*

F.e.d., dos. Ədalət Abbasov, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Bilal Həsənli, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Soltan Hüseynoğlu, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Könül Məmmədova, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

F.ü.f.d. Sevinc Qəmbərova, *Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan*

REDAKSİYA

Könül Yadigarova, Xatirə Məmmədova, Xanımgül Əsgərova, Ramilə İsmayılova,
Nazlı Səmədzadə, Cəvahir Quluzadə

ÜNVAN

AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37

E-poçt: tall@edu.gov.az

<https://tall.edu.az>

FOUNDER

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUBSTITUTE EDITOR-IN-CHIEF

Sarvan Ibrahimov

EXECUTIVE EDITOR

Gulnar Aliyeva

EDITORIAL COUNCIL

Prof. Dr. Isa Habibbayli, *Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan*

Prof. Dr. Nadir Mammadli, *Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan*

Prof. Dr. Mahira Huseynova, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Gazanfar Kazimov, *Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan*

Prof. Dr. Yagub Babayev, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Tayyar Salamoghlu, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Pirali Aliyev, *Baku Slavic University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Mahmud Allahmanli, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Yavuz Akpınar, *Ege State University, Turkey, Azerbaijan*

Prof. Dr. Ozcan Bayrak, *Firat University, Turkey, Azerbaijan*

Prof. Dr. Guljahon Jumanzarova, *Jizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan*

Prof. Dr. Surayyo Eshongulova, *Chirchik State Pedagogical University, Uzbekistan*

Prof. Dr. Nodira Soatova, *Jizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan*

Prof. Dr. Gullu Karanfil, *Komrat State University, Moldova*

Prof. Dr. Chong Jin Oh, *Hankuk University of Foreign Studies, South Korea*

Prof. Dr. Magripa Yeskeyeva, *International Turkish Academy, Kazakhstan*

Assoc. Prof. Dr. Farahim Sadigov, *Baku Science-Education Center, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Anvar Abbasov, *Baku Slavic University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Agshin Aliyev, *Beijing Foreign Studies University, China*

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ismayil Kazimov, *Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan*

Prof. Dr. Sadagat Hasanova, *Nakhchivan State University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Minakhanim Nuriyeva (Taklali), *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Matanat Abdullayeva, *Baku State University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Fikret Jahangirov, *Baku Slavic University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Adalat Abbasov, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Bilal Hasanli, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Soltan Huseynoghlu, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Konul Mammadova, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Dr. Sevinj Gambarova, *Baku Business University, Azerbaijan*

EDITORIAL TEAM

Konul Yadigarova, Khatira Mammadova, Khanimgul Asgarova, Ramila Ismayilova, Nazli Samadzade, Javahir Guluzade

ADDRESS

AZ 1118, 37 Nasimi street, Baku

E-mail: tall@edu.gov.az

<https://tall.edu.az>

İÇİNDƏKİLƏR

Cild 72 Say 2 / 2026

12–21

Mətanət Abdullayeva

Mənəviyyat xəzinəsi – klassik poeziya

22–36

Sədaqət Həsənova

Atalar sözlərində fitonimlərin linqvistik funksiyaları

37–42

Ədalət Abbasov

Dil və nitq kateqoriyalarının integrativ-diferensial xüsusiyyətləri

43–51

Ramiz Qasimov

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında dini məsələlərin tədrisinə dair

52–57

Könül Məmmədova

İbtidai siniflərdə nisbətən çətin hesab olunan sözlərin semantik təhlili

58–66

Pərixanım Soltanqızı (Hüseynova)

Mikayıl Müşfiqin lirikası

67–73

Məhrux Dövlətzadə

Ədəbiyyat dərslərinin tədrisində interdisiplinar integrasiya

74–82

Şaiqə İskəndərova

Ali məktəblərdə “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya”
fənninin tədrisi təcrübəsindən

83–91

Fatma Niati

Azərbaycanda orta məktəb şagirdlərinin oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişafında
beyin fırtınası strategiyasının təsirinə dair konseptual çərçivə

92–101

Rəfanə İsayeva

Azərbaycan dilində tərcümə problemləri

102–110

Səbinə Dünyamalıyeva

Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yazılı nümunələrinin tədqiqi məsələləri

111–119

Azadə Əliyeva

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin simvolikası: “Dönüş” və “Qayıdış”
ideyalarının Naxçıvan ədəbi mühitində poetik təəcəssümü

120–128

Məhsəti Zamanova

Ədəbiyyat dərslərinin tipləri və formaları

CONTENTS

Volume 72 Issue 2 / 2026

12–21

Matanat Abdullayeva

Treasure of Spirituality – Classical Poetry

22–36

Sadagat Hasanova

The Linguistic Essence of the Use of Phytonyms in Proverbs

37–42

Adalat Abbasov

Integrative-Differential Characteristics of Language and Speech Categories

43–51

Ramiz Gasimov

On the Study of Religious Issues in Azerbaijan Classical Literature

52–57

Konul Mammadova

Semantic Analysis of Relatively Complex Words in Primary School Classes

58–66

Parikhanim Soltangizi (Huseynova)

Mikayil Mushfig's Lyrical Poetry

67–73

Mahrukh Dovlatzada

Interdisciplinary Integration in Teaching Literature

74–82

Shaiga Iskandarova

From the Experience of Teaching the Subject “Business and Academic Communication in the Azerbaijan language” in Higher Schools

83–91

Fatma Niati

A Conceptual Framework for the Impact of Brainstorming Strategy on Developing Reading Comprehension Skills Among High School Students in Azerbaijan

92–101

Rafana Isayeva

Translation Problems in the Azerbaijani Language

102–110

Sabina Dunyamaliyeva

Issues of studying the First Writing of Azerbaijani Literature

111–119

Azada Aliyeva

The Symbolism of Liberated Territories: “Return” and “Homecoming” in the Nakhchivan Literary Environment

120–128

Mahsati Zamanova

Types and Forms of Literature Lessons

Mənəviyyat xəzinəsi – klassik poeziya

*Mətanət Abdullayeva*¹

XÜLASƏ

Məqalə klassik poeziyada konseptual metafora və onun anlaşılması probleminə həsr olunmuşdur. Müdrik və dərin təfəkkürlü insanlar dünyanın, varoluşun sirlərinə yiyələnmək üçün öncə özlərini dərk etməyin vacibliyini bilirdilər və bildiklərini də poetik söz sənəti vasitəsilə ifadə edirdilər. Məqalədə türk dünyasının ustad sənətkarlarının insanın özünü dərk etməsi ilə bağlı dəyərli və əbədiyaşar fikirləri təhlil edilmiş və onların həqiqi dəyərini dərinlən anlamaq üçün rəmz və metaforaları bütün səviyyələrdə tədqiq etməyin vacibliyi öz əksini tapmışdır. Fəlsəfi poeziyada “gizli səviyyələrin” üzə çıxarılması, onların funksional dinamikasının müəyyənləşdirilməsi, rəmzi-metaforik dilin deşifrə olunması və fəlsəfi şərh vacib məsələ hesab olunur. Qeyd olunur ki, ustad sənətkarların yaradıcılığının “mənəvi xəzinə” kimi dəyərləndirilməsinin fəlsəfi, tarixi-elmi və tərbiyəvi əhəmiyyəti göstərilir. Məqalədə söz ustalarının açıq şəkildə deyil, metaforik formada təqdim etdikləri poetik sənət nümunələrinin, əslində kainatın və insanın sirlərini açıqlayan dərin elmi biliklərə – irrasional biliklərə əsaslandığı dəqiq nümunələr, faktlar əsasında izahı verilir. Araşdırma poetik söz sənəti üzrə aparıldığı üçün təqdim olunan bədii nümunələr tam formatda deyil, fragmentar şəkildə verilir. Konseptual metaforaların alt mənaları qeyd olunur ki, misra və daha sonra beyt daxilindəki mənaları şərh edilir. Məqalədə göstərilir ki, dilin metaforikliyi anlaşılması çətin olan konseptlərin gizli saxlanması, onları anlamağa hazır olmayanlardan gizlətmək üçündür: problemə geniş, dərin, hərtərəfli və sistemli baxmaq vacib məsələ hesab olunur. Məqalədə vurğulanan cəhətlərdən biri odur ki, problemə, yəni təsəvvüf poeziyasının dərkə məsələsinə müxtəlif aspektlərdən və eyni zamanda bütöv sistem olaraq yanaşmaq effektiv nəticə verə bilər. Bu rasionalla irrasional idrakın vəhdəti şəraitində mümkündür, çünki mühakiməsi çərçivəli olan, yaxud dünyəvi və ruhani təcrübəsi kasad insan üçün metafora rəngarəng obrazdan başqa bir şey deyildir.

AÇAR SÖZLƏR

sufi poeziyası, konseptual metafora, irrasional bilik, varoluşun sirri, idrak

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 15.02.2026

Qəbul edilib: 28.05.2026

¹Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0004-0754-0736> | matanat.a@hotmail.com

Treasure of Spirituality – Classical Poetry

Matanat Abdullayeva ¹

ABSTRACT

The article is devoted to the problem of conceptual metaphor and its understanding in classical spiritual experience, a metaphor appears as nothing more than a colorful image. poetry. It highlights that wise and profound thinkers have always known the importance of self-knowledge as the first step toward comprehending the mysteries of existence and the universe, and they expressed this awareness through the art of poetic language. Throughout different eras, great minds have emphasized that true knowledge is the knowledge of the self. The article presents the valuable and timeless reflections of great masters of the Turkic world regarding the science of self-knowledge, offers interpretations of their views, and stresses the necessity of studying symbols and metaphors on all levels to truly grasp their essence. In philosophical poetry, it is crucial to uncover the “hidden layers,” determine their functional dynamics, decipher their symbolic-metaphorical language, and provide philosophical interpretation. The article demonstrates the philosophical, historical-scientific, and educational significance of evaluating the works of master poets as a “spiritual treasure.” It also explains, through specific examples and evidence, that the poetic works of these masters presented not openly but metaphorically are in fact based on profound scientific knowledge revealing the secrets of the universe and humanity, grounded in irrational cognition. Since the research focuses on the art of poetic expression, the literary examples are presented in fragments rather than in full form. The underlying meanings of conceptual metaphors are analyzed, and the meanings within lines and couplets are interpreted. The article points out that the metaphorical nature of language serves to conceal difficult-to-understand concepts, keeping them hidden from those who are not yet ready to comprehend them. It argues that examining the issue broadly, deeply, comprehensively, and systematically is essential. One of the aspects emphasized in the article is that approaching the problem, namely the issue of understanding Sufi poetry from various aspects and at the same time as a whole system, can yield effective results. This is possible in the context of the unity of rational and irrational cognition, because for a person whose judgment is limited or whose worldly and spiritual experience is lacking, metaphor is nothing more than a colorful image.

KEYWORDS

sufi poetry, conceptual metaphor, cognition, irrational knowledge, mystery of existence

ARTICLE HISTORY

Received: 15.02.2026

Accepted: 28.05.2026

¹Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Baku State University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0004-0754-0736> | matanat.a@hotmail.com

Giriş

Klassik poeziya dedikdə, ilk növbədə, insanı özünüdərəkə yönəldən, onun sirlərini açan ədəbi nümunələr nəzərdə tutulur. Çünki insan özünü dərk etmirsə, yaranışın, varoluşun nə demək olduğunu anlamayacaq. İnsan və dünya anlayışları göründüyü kimi sadə deyil, əksinə, daha dərin və geniş məna kəsb edərək makrokosmosu təmsil edir. Böyüyü bilmək üçün onun kiçik modelini bilmək gərəkdir. İnsan öncə özünü bilməlidir. Həqiqi elm özünü bilmə elmidir. Yunus Əmrə deyir: “Elm elm deməkdir, elm kəndini bilməkdir, sən kəndini bilməsən, bu necə oxumaqdır?”. Özünüdərketmə elminin ən dəyərli mənbəyi, qaynağı təsəvvüf düşüncəsinin, fəlsəfəsinin xəzinəsi olan təsəvvüf ədəbiyyatıdır. Bu ədəbiyyatı fərqləndirən cəhət onun dilinin rəmzi-metaforik olmasıdır. Dilin metaforikliyi anlaşılması çətin olan konseptlərin gizli saxlanması, onları anlamağa hazır olmayanlardan saxlamaq üçündür. Bu səbəbdən klassik poeziyanın rəmzi-metaforik dilinin araşdırılması, onun etnik, dini-fəlsəfi, universal düşüncə və dünya anlamı kontekstində mənalandırılması vacib məsələlərdir. Rəmzi-metaforik dili nominativ yox, polisemantik aspektdə araşdırdıqda dərin və gizli səviyyələr üzə çıxır və belə səviyyələrdən xəbərdar olduqca müəlliflərin nəzərdə tutduqları həqiqi məna anlaşılır.

Metodlar

Klassik poeziyanın tədqiqi və şərh hermenevtika metoduna əsaslanır. Hermenevtika (yunanca *hermenevticos* – izahedici) – şərhətmə, təfsirətmə sənətidir. Dil haqqında klassik elmin xüsusi metodu kimi qədim ədəbi nümunələri, abidələri şərh etmək, müəllifin nəzərdə tutduğu gizli mənanı üzə çıxarmaq, bu yolla kainatın və insan fenomeninin sirlərinə vafiq olmaq hermenevtika vasitəsilə mümkündür. Təfsir və təvil metodları şərhətmə işində effektiv metodlardır. Bu metodlar vasitəsilə böyük mütəfəkkirlərin işlətdikləri rəmzi ifadələri, metaforaları fəlsəfi-estetik müstəvidə araşdırmaq mümkündür. Metodlar vasitəsilə gizli semantik strukturları açaraq dahi mütəfəkkirlərin əsas məqsədini anlamaq, onları ədəbi fəlsəfi metod adlandırmaq daha məqsədəuyğundur, çünki ədəbiyyat, xüsusilə klassik poeziya fəlsəfə ilə sıx bağlıdır. Həyatın surətini, zahiri estetikasını tədqiq edən ədəbiyyatla onun mahiyyətini, daxili qanunauyğunluqlarını öyrənən fəlsəfə poeziyada birləşir (Xəlilov, 2007, s. 360). Birləşdirən vasitə rəmzi dil, metaforadır.

Nəticələr

Müxtəlif hadisələrin metaforik izahı imkan verir ki, hazırlıqsız şüur əlavə informasiya ilə yüklənməsin. Belə ki, metaforanın şərhı, hər şeydən əvvəl, şəxsi təcrübəyə əsaslanır. Bundan çıxış edərək demək olar ki, oxucunun dünyəvi və ruhani təcrübələri dərin olduqca metaforik təsvirlərin arxasında o, daha çox məzmun aşkar edə bilər. Geniş idrak sahibləri üçün metaforik ifadə yeni üfqlər açmır, əksinə, mühakiməsi zəif olan, yaxud dünyəvi və ruhani təcrübəsi kasad insan üçün metafora rəngarəng obrazdan başqa bir şey deyildir. Belə poetik nümunələr həyatın, varoluşun sirlərini daşıyaraq, insan fenomenini anlamağa, onun dünyaya gəlişinin səbəbini və məqsədini dərk etməyə istiqamətləndirir, bir sıra sirli görünən hadisələrə aydınlıq gətirir. Konseptual metafora həyatı və özünü dərk etmə prosesinin təsvirində əsas vasitə kimi çıxış edən və nitqlə təfəkkürün sintezini əks etdirən mühüm fenomendir.

Müzakirə

Klassik poeziyanın dərki birbaşa metaforaların dərki ilə bağlıdır. Metafora əşyaların mahiyyətinə nüfuz edir, buna görə də metaforanı öncə şüur hadisəsi, sonra dil hadisəsi adlandırırlar və bu, düzgün yanaşmadır. Belə əsərlərdə əsas ideya ümumi məna formasında deyil, bədii obrazlarla çatdırılır. Obraz özünün metaforik qəlibində varlığın, həqiqətin dərk olunmasında əsas üsul kimi çıxış edir. Bədii ədəbiyyatda metafora, “alleqoriya” adlandırılan belə sistem “yol verilməz” informasiyaların şüurumuz tərəfindən dərk olunmasına kömək edən vasitəyəndir. Ədəbiyyat ekzistensial mahiyyət daşıyır. Oxucu, yaxud tədqiqatçı öz ekzistensiyasından (özünüdərkədən) uzaq olduqda, dərinliyə qərq ola bilmir və nəticədə bədii mətnin (poetik sözün) həqiqi mahiyyətini anlamamış olur. Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında bu fikir aşağıdakı kimi ifadə olunur:

Gözün görmədiyi bir surət haqqında
Cəsarətlə söz danışmaq rəva deyil.

Sirri ahəstə söyləyən böyükklər
Fələyin sözlərini üstüörtülü deyərlər.

Rəmzlər, metaforalar, həmçinin alleqoriyalar məntiqi mühakimələr vasitəsilə ötürülməsi mümkün olmayan dərin (zərif) hadisələri ifadə etməyə imkan verir. Metaforanın kodlaşdırma keyfiyyəti imkan verir ki, müəyyən inkişaf mərhələsində dayanan cəmiyyətin hələ qəbul etməyə hazır olmadığı biliklərin açılmamasına, işarə edilməsinə şərait yaradır. Qədim Şərq müdrikləri qeyd edirlər ki, həqiqət haqqında xəbər verilməlidir, amma həqiqət gizli saxlanılmalıdır. Nizami belə deyir: “Sən özünün qəflətdə olduğundan qafilсэн”, ona görə də məsləhət görür ki, “bacardığın qədər ürəyini biliklə alovlandır” (Sirlər xəzinəsi).

Ürəyi alovlandıran bilik rəşional deyil, ağılın biliyi deyil, ilahi bilikdir. Təsəvvüf poeziyası məhz belə bir dildə yazılıb. Belə bilik ağılla deyil, ürəklə, qəlblə anlaşıla bilər. Ürəyin biliyini nə kitablardan, nə də müəllimlərin öyrətdiklərindən əldə etmək olmur; o, torpaqda cücərib boy atan toxum kimi insanın içində kök salır. Müəllim, yaxud tərbiyəçi qayğıkeş bağban kimi bu prosesi izləyərək onu düzgün yönləndirməlidir ki, şagird özünə dərk işində uğurla irəliləyə bilsin. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında

“Özünü şərh edib özünü öyrən”
Ol öz vicdanının sirrinə açar,
Belə mərifət qəlbə nur saçar”

– deməklə insanın özünü anlaması məsələsinin bu dünyaya gəlməsi səbəbi olduğunu diqqətə çatdırır.

Poeziyanın dilinin metaforikliyi məzmunun keyfiyyəti ilə bağlıdır. Məsələn, bilirək ki, təsəvvüf ədəbiyyatında idrak prosesinin dərinləşməsində məqamlar və hal yaşantıları funksional əhəmiyyət daşıyır. Onların təsviri məntiqi, rəşional vasitələrlə mümkün olmadığına görə metaforik dildən istifadə ən effektiv üsul kimi çıxış edir. “İdrakın bu pilləsində arif (qnostik) mütləq Varlığı onun vahidliyində, dəyişməzliyində, əbədiliyində dərk edir. İnsanın təbii dili belə halı yalnız təqribi təsvir edə və ona işarə edə bilər. Bu zaman dil rəmziləşir, metaforalarla zənginləşir” (Azimov, 2009, s. 250).

Klassik poeziyada metafora “yol verilməz” informasiyaların insan şüuru tərəfindən dərk olunmasına kömək edən vasitədir. Lakin zaman keçdikcə rəmzi dil unudulur, sözlər həqiqi mənada şərh edilir:

İdrakı rəməz edib bir gül sandılar,
Aqil olanları bülbül sandılar.
Vaxt keçdi, rəməz itdi, sonra gələnlər
Təkcə bülbül ilə gülü andılar
(Xəlilov, 2007, s. 417).

Platonun məşhur “Mağara” metaforası mifoloji obraz kimi insanların dünyanın dərkində müxtəlif idrak səviyyələrini göstərən uğurlu vasitədir. Platon “Dövlət” əsərinin VII bölməsində alleqoriyadan istifadə edərək göstərir ki, mağaranın qapısı işıqlı yerə açılır. Mağarada arxaları işığa oturmuş insanların ayaqları və boyunları zəncirlənib, onlar nəinki yerlərindən tərpənə bilmir, hətta başlarını belə çevirə bilmirlər. Onlar yalnız qarşılarındakı mağara divarını görürlər və özlərini tanıdıqları andan belə vəziyyətdə oturublar. Arxalarındakı işıqlı yerdən keçən cisimlərin divara düşən kölgələrini onlar gerçəklik kimi qəbul edirlər. Bu insanlar üçün gerçəklik həqiqi varlığın divara düşən kölgələridir. Hər hansı səbəbdən bu adamlardan biri zəncirlərini açıb ayağa qalxır, başını çevirir və işığa baxmağa

başlayır. Əvvəllər kölgələrini gördüyü şeylərin özünə indi güclü işıq altında baxır, bu, ona çox əziyyət verir. Ona bu gerçək şeylər haqqında suallar verilsə, cavab tapa bilərmə? O düşünür ki, gerçəklik indi ona göstərilən şeylər deyil, gerçəklik onun həmişə gördükləridir. Bəs onu işığın özünə baxmağa məcbur eləsələr necə, gözləri ağrımazmı? O, həmişə gördüklərini həqiqət sayaraq qaçıb əvvəlki yerinə qayıdır. Sonra Platon Glavkona deyir: “Belə, sevgili Glavkon, gözümüzlə gördüyümüz, bu dünya mağaranın divarıdır, arxasındakı işığa baxa bilən insan isə duyğu gözünü ağıl gözüne çevirə biləndir...” (Platon, 1999, s. 221).

Müasir sosial mədəni həyat üçün var olmanın rəasional dərki ilə bərabər onun ezoterik-irrasional³ dərki də önəmlidir. Həyatın, varlığın müxtəlif aspektlərdən və eyni zamanda bütöv öyrənilməsi rasionalla irrasional idrakın vəhdəti şəraitində mümkündür. Ağıl rasionaldır, o, sonsuzluğu dərk etmək iqtidarında deyil, onun özünün fəaliyyət dairəsi, fəaliyyət çərçivəsi və sərhəd zonası mövcuddur. Fiziki aləm xaricində, yəni metafizikada o, gücsüzdür.

Füzuli belə deyir:

Elə gizlənməmişdir ki, həqiqət sirri gözlərdən
Ki, aşsın hikmət əhli əql üzündən bu müəmmarı.

Hər şeyin, o cümlədən yaradılışın da batini mənası vardır. Şərqşünas alim professor Andrey Bertelsin fikrincə, “insanların cahilliyinin və imansızlığının səbəbi bütün yaradılışı batil hesab etmələrindədir” (Bertels, 1959, s. 231). Həm Qərb, həm də Şərq ezoterik (gizli) təlimlərin əsas məqsədi insana özünü dərk etməkdə şərait yaratmaqdır. İnsan hər şeyə ölçü götürürsə, ilk növbədə, o bu ölçünün həm xarici, həm də batini mahiyyətini anlamalıdır.

Bir sıra konseptlərin, o cümlədən metafizik hadisələrin dərk olunmasında metaforalar aparıcı mövqedə durur. Dünyanı və insanı dərk etməyə yönəlmiş təsəvvüf və onun poetik formada ifadəsi mücərrəd xarakter daşıyırsa, metaforaların aktuallığı artır. Poeziyada, ədəbiyyatda və fəlsəfədə metafora vasitəsilə yeni məna ənginlikləri üzə çıxır.

Metaforaya maraq həyatın, dünyanın tədqiqinin müxtəlif sahələrini birləşdirir və insanlara bu sahələrlə bağlı yeni biliklər verir. Dərin məzmunlu və idraki metafora elmlər arasında qarşılıqlı əlaqə yarada bilir. İnformativ yük daşıyan belə metaforalarda – poetik obrazlarda dövrün böyük mütəfəkkirlərinin düşüncə tərz, dünyaya baxışı əks olunur. Bu mənada təsəvvüf poeziyasının düzgün dərki, müəllifin dünyagörüşünün anlaşılması metaforaların dəqiq araşdırılması və mənalandırılması işi ilə birbaşa əlaqəlidir. Koqnitiv linqvistikada dil düşüncə mexanizmi kimi dəyərləndirilir. İdrak prosesi və onunla bağlı müxtəlif fəaliyyətlərin dil vasitəsilə təsviri daha çox metaforalar hesabına mümkün olur.

³İrrasional – mahiyyəti ağılın sərhədlərini aşan və məlum rəasional (elmi) vasitələrin köməyi ilə təsdiqlənməsi mümkün olmayan bilik forması. İnsanın mütləq həqiqətin dərki prosesində rəasional biliyini tamamlayan və kamilləşdirən, rəasional vasitələrlə yalnız rəmzi şəkildə ifadə edilən bilik forması. İrrasional bilik ezoterizmin məğzini təşkil edir.

Dərin məzmunlu belə metaforalar koqnitiv və ya konseptual metafora adlanır. Metaforanın müasir dövr nəzəriyyəçisi Pol Rikörün “metafora tapmaca deyil, tapmacaya cavabdır” ifadəsi məhz konseptual metaforaya verilən tərif kimi qəbul edilir. Dünyanın sirləri insanlar üçün tapmacadırsa, metafora dünyanı dərk aktını həyata keçirən bir vasitədir. O, batini məzmunlu mətnlərin şərhində və anlaşılmasında əvəzsiz rol oynayır. Belə metafora adı metaforadan fərqlənir, o, sözün siqlətini, bədii estetikasını artırmaqla kifayətlənmir, batini məzmununda müəyyən konseptlər saxlayır, bir növ, “himayə” edir və onu anlayanların idraki imkanlarının açılmasına xidmət edir. Metaforaların koqnitiv semantikasını səthi şərh etməklə dərk etmək mümkün deyil. Ona görə də bu fikri bir çox tədqiqatçılar arasında hərfi mənada şərh etməyə başlayan andan mübahisələr yaranmağa başlayır. Psixozanalizin banisi Karl Qustav Yunq simvolların rəşional müstəvidə şərh edilməsinin qəti əleyhinə çıxırdı. O deyirdi ki, müasir insan anlamır ki, insanın (ilahi ideya və simvolları anlamaq qabiliyyətini məhv edən) rəşionalizmi onu psixiki “cəhənnəmin” hökmranlığına məruz qoyub, o hər cür “mövhumatdan” azad olduğunu düşündüyü halda bütün mənəvi dəyərlərini itirdi və məlum oldu ki, onun mənəvi və ruhani ənənələri qırılıb, bunun cəzası isə dünyaya real təhlükə ola biləcək ümumi mənəvi aşılamaqdır (Yung, 2013, s. 93). Karl Qustav Yunq insanların dünyaya sırf rəşional baxış bucağından yanaşmalarını kəskinliklə pisləyir. Yalnız rəşionalla irrasionalın vəhdətində dünyanın bütöv mənzərəsi düşünülə bilər (Yung, 2013, s. 339).

İrrasional bilik idrak prosesində yarımcıq qalan hissəni – irrasional sahəni əhatə edir. Rusiya Elmlər Akademiyası Nəzəri Fizika İnstitutunun baş elmi işçisi, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor Mixail Menski “Şüur və kvant mexanikası” əsərində irrasionala ciddi münasibət göstərilməməsi ilə bağlı yazır: “Bu gün alim özünü din adamı hesab edir, ancaq elm ilə din arasında bir sədd çəkir ki, onlar bir-birinə mane olmasınlar. Bununla da dinin mistik aspektlərinə elmi baxış yaratmaq məsələsi dəf olunur, lakin həll olunmur” (Menski, 2011, s. 490). Bu mənada klassik ədəbiyyat qaranlıq görünən məsələlərə aydınlıq gətirir, yəni metaforaların şifrəsi açıldıqda mübahisələrə son qoyulur. Nəsiminin bir beytinə nəzər salaıq:

Vəhdətin sirri, qırılmaz silsilə yar zülfüdür,
Mən o zülfə bağıyam, etməz rəha*, xoşdur mənə.

İlk baxışda sanki yarı zülfü tərif edilir, lakin alt mənanı açdıqda fərqli bir reallıq üzə çıxır. İnsanın idrak prosesində uğuru bədənlə ruhun harmoniyası şəraitində mümkündür. Ruh (psixə) və materiya bir-birilə qırılmaz əlaqədədir və onlar təsəvvürolunmaz transsədent faktorlara əsaslanır (belə faktorlardan biri və birincisi kvant reallığıdır), onlar eyni şeyin kvant həyatında birləşən iki fərqli aspektləridir.

* rəha – qurtulma

Kvant reallığı ezoterikanın hələlik yeganə elmi izahını verə bilir. Belə reallıqdan məlum olur ki, “maddi dünyanın qanunları ilə ruhani təlimlərin çoxdan formalaşmış qanunları arasında birbaşa əlaqə var. Materiya ilə ruhu, materializmlə idealizmi qarşı-qarşıya qoyan bütün səbəblər kvant reallığında yox olur. Biliklərin bu iki sahəsinin bir-birinə ehtiyacı var. Bu istiqamətdə aparılan işlərin nəticəsində həyat fenomeninin yeni dərkə baş verir” (Menski, 2011, s. 297).

1968-ci ildə görkəmli italiyalı fizik Qabriyel Venesianonun kəşf etdiyi “Kvant simlər nəzəriyyəsi⁴” universal enerji konsepsiyasını elmi cəhətdən təsdiqləyir. Vahid sahənin və ondan intişar etmiş ümumvəhdət fəlsəfəsinin əsasında duran bu konsepsiyanın lakonik elmi modeli belədir: – Bütün fundamental hissəciklər və onların bir-birinə təsiri ultramikroskopik kvant simlərin titrəyişi və bir-birinə təsiri nəticəsində yaranır. Ultramikroskopik kvant simlərin kəşf olunması materiyanın, zaman və məkanın strukturuna daha dərin nəzər salmaq zərurətini yaradır və kainatın vəhdətinin sirrinə aydınlıq gətirir. Kvant mexanikasının yaradıcıları Nils Bor və Verner Heyzenberq Şərq dünyagörüşü ilə kvant mexanikasının fəlsəfəsi arasındakı bənzərliyə diqqət yetirmişlər. Müasir elm adamları hesab edirlər ki, ən yeni elmi ideyalarla Şərq müdrikliyi arasındakı analogiyalara marağın artması, ilk növbədə, dünyanın bütöv mənzərəsini yaratmaq cəhdidir, yəni idrakın yeni paqadiqmasını formalaşdırmaqdır. Elmi ədəbiyyatda istifadə edilən kvant simləri metaforası kəşfin mahiyyətini izah etməyə və elmi terminologiyanın zənginləşməsinə xidmət edir.

Şərq müdrikliyi ümumvəhdətin əsasını təşkil edən enerji konsepsiyası məsələsini daim araşdırmış, ontoloji yanaşmada varoluşun dərin qatlarına, müasir terminologiya ilə desək, kvant səviyyəsinə nüfuz etmişlər. İbn əl-Ərəbi yazmışdır:

“Bütün mövcudatda elə bir varlıq, elə bir hissəcik yoxdur ki, səninlə (Allahla – M.A.) onlardan sənə və səndən onlara uzanan incə bağlarla (rəqaiqlərlə) birləşməmiş olsun” (İbn al-Arabi, 1995, s. 37). İşraqilərin emanasiya nəzəriyyəsi də universal enerji konsepsiyasının ifadə formalarından biri kimi qəbul oluna bilər.

Poetik söz ustaları universal enerji ideyasını məhz konseptual metafora vasitəsilə təqdim edirlər, çünki insanın empirik təcrübə çərçivələrini aşan biliklərin ifadəsində metafora yeganə vasitədir. Kvant mexanikası yaranmasaydı, bizim klassik poeziyamızda rast gəldiyimiz saç/zülf metaforasının anlaşılması mümkün olmazdı. Müasir fiziklər kvant aləminin təsvirini simlər metaforası vasitəsilə, ustad Nəsimi isə bunu öz dövründə silsilə zülf metaforası ilə təsvir edir. Kvant səviyyəsində bütün yaradılış eyni strukturdadır, yəni vahid kvant sahəsindədir. Zülfə bağlılıq kvant simlərinin fasiləsizliyini ifadə edir və bundan

⁴ Kvant simlər – sonsuz nazik birölçülü obyektlərdir, onların titrəyişi müxtəlif elementar hissəciklərin yaranmasına səbəb olur. Titrəyişin xarakteri materiyanın xüsusiyyətini yaradır. Kvant simlər kvant reallığını yaradır.

“çıxmaq” qeyri-mümkündür. Nəsimi belə bilik səviyyəsinə malik olmasını aşağıdakı misralarda tərənnüm edir:

Əhli-dünya tək nə dövlət, nə də dinar istərəm,
Bir fəqirəm möhtəşəm, fəqrü-fəna xoşdur mənə.

Adi insanların arzuları Nəsimi üçün tamamilə əhəmiyyət kəsb etmir, çünki o, eşq yolunda fəqirlik qazanaraq fəna fi-Llah mərtəbəsinə yüksəlmişdir. Həqiqi möhtəşəmlik fəqirlikdə əldə olunur. Ən yüksək pillə – ilahi pillədir, həqiqətin tam açılması, biliklərin ən işıqlı halı bu pillədə olur. “Fəqr bir şeyi olmayan, yəni heç şeylə maddi aləmə bağlanmayan, fənafillah olana deyirlər. Həqiqətdə fəqir elə bir şəxsə deyirlər ki, o fəqir vasitəsizdir, yəni onun bixud və ya fənafillah olması üçün digər varlığın və yaxud başqa bir aləmin əlaqəsi lazım olmayıb, yalnız o özünün mücərrəd və pak ruhu və ixlası ilə fəqirliyə nail olur və fənafillah mərtəbəsinə yetişir. O fəqirin vücuduna şölələrin rabitəsi vardır, yəni ilahinin əks etməsinin şölələri onun varlığına rabitə və onu ilahi varlığa qovuşdurandır” (Fasəh, 1956, s. 158). Nəsimi deyir:

Ənbərfəşan saçınla şol günü bulmuşam ki,
Aləmdə adı anın la-ibtida⁵ əzəldir.

Zülfündə yarın zərrə kimi yox oluruq biz,
Kimdir bizi də vüsləti-canana yetirsin?

Silsiləsində zülfünün can vətən eylədi neçün,
Yəqin ki, canımın yeri səhni-cinan⁶ içindədir.

“Zülf və sima ilahi atributların – emanasiya⁷ aləminin işarələridir. Sufi təfəkkürü kontekstində bu işarələr ali mövcudluğun qüdrət və gözəlliyinin təcəllasına işarə edir” (Azimov, 1986, s. 154). Kainatın enerji strukturundan xəbərdar olan Nizami bu nizama çox böyük dəqiqliklə riayət etməyi “Sirlər xəzinəsi”ndə bu cür açıqlayır:

Cahan mülkü sənin saçların kimi bir-birinə qarışar,
Əgər sənin saçlarından bir tük əskik olsa.

⁵La-ibtida – başlanğıcı olmayan

⁶Səhni-cinan – behişt səhnəsi

⁷Emanasiya (lat. emanatio – axma, yayılma) – Universumun yüksək və mükəmməl ontoloji pilləsindən aşağı pilləsinə keçid. İnkişaf növü kimi emanasiya yüksəliş və təkmilləşmənin əksidir. Dünyanın əbədiyyə prinsipi. Heç nədən yaranmanın qeyri-mümkünlüyü ideyası. Bu nəzəriyyə ilk dəfə ərəbdilli müsəlman regionunda Əl-Farabi tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Beytdən anlaşılır ki, kainatın quruluşunda o dərəcədə dəqiqlik var ki, oradakı hər hansı bir ünsür bir tük qədər məhvərindən əylsə (yaxud yox olsa), bütün kainat qarışar (dağılar). Analoji olaraq belə nümunə gətirmək olar: Xalçanın əsasını təşkil edən əriş iplərindən birini dartıb çıxarsaq, bütün xalça sökülər. Kainat da onun kimi...

Nəticə

Vahid olan aləmə fraqmentar yanaşmamız, yəni zəif görməyimiz hər bir şeyin özəyindəki mütləq xoşbəxtliyi bizdən pərdələyir. Hisslərimiz zəif əqlimizin (hisslərimiz) hələ qeyri kamil olmadığına görə sonsuz vahidliyi qavraya bilmir. İnsanın ağılı vahidliyi birbaşa, atributlarsız qavraya bilmir, çünki o, nitq, ağıl və intellekt çərçivələrindən kənardır. Aləmin vahidliyini supramental görmə ilə qavramaq mümkündür. Supramental görmə global görmədir. Ağıl kiçik fraqmentləri seçərək onları bir-birinə qarşı qoyur, fəvqəladə şüur hər şeyi vahid şüada birləşdirir. Təsəvvüf poeziyası – klassik poeziya həyatın, varoluşun sirlərini daşıyır, insan fenomenini anlamağa, onun bu dünyaya gəlişinin səbəbini və məqsədini dərk etməyə istiqamətləndirir, bir sıra sirli görünən hadisələrə aydınlıq gətirir. Bu səbəbdən klassik poeziya bəşəriyyətin mənəviyyat xəzinəsi hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Azimov, K. (2009). *Problema cheloveka v religiozno-filosofskikh doktrinaх Zoroastrizma i Islama*. “Letterpress”.
2. Azimov, K. (1986). *Azerbaydzhanskiye mysliteli o cheloveke*. “Yazıçı”.
3. Bertels, A. (1959). *Nasir-i Xosrov i Ismailizm*. “Vostochnaya Literatura”.
4. Füzuli. (1984). *Seçilmiş əsərləri*. “Yazıçı”.
5. Faseh, R. (2006). *Füzuli şeirində təsəvvüfi qaynaqlar*. “Elm”.
6. Xəlilov, S. (2007). *Mənəviyyat xəzinəsi*. “Azərbaycan Universiteti”.
7. İbn al-Arabi. (1995). *Mekkanskiye otkroveniya*. “Peterburgskiye otkroveniya”.
8. Menskiy, M. (2011). *Soznaniye i kvantovaya mekhanika*. “Vek 2”.
9. Nizami. (1981). *Xosrov və Şirin* (Filoloji tərcümə). “Elm”.
10. Nizami. (1981). *Sirlər xəzinəsi* (Filoloji tərcümə). “Elm”.
11. Nəsimi. (1985). *Seçilmiş əsərləri*. “Maarif”.
12. Platon. (1999). *Dövlət*. “Təbib”.
13. Yung, K. G. (2013). *Chelovek i yego simvoly*. “Serebryanye Niti”.

Atalar sözlərində fitonimlərin lingvistik funksiyaları

*Sədaqət Həsənova*¹

XÜLASƏ

Məqalədə atalar sözlərində fitonimlərin (bitki adlarının) işlənmə xüsusiyyətləri, onların semantik, struktur və funksional aspektləri lingvistik baxımdan araşdırılır. Fitonimlərin dilin leksik-semantik sistemində xüsusi yer tutan vahidlər kimi xalq müdrikiyinin daşıyıcısı olan atalar sözlərində işlənməsi dilin tarixi, mədəni və idraki təcrübəsini əks etdirir. Tədqiqatın məqsədi fitonimlərin atalar sözlərində daşdığı semantik yükü, yaratdığı obrazlılığı, məcazi-simvolik komponentlər vasitəsilə kodlaşdırdığı sosial və etik dəyərləri müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə ilkin olaraq fitonimlərin etnolingvistik mahiyyəti nəzərdən keçirilir. Təbiətə, kənd təsərrüfatına və gündəlik yaşayış təcrübəsinə bağlı olan bu vahidlər xalqın dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Atalar sözlərində onlar həm real botanik obyekt, həm də simvolik-məcəzi məna daşıyıcısı kimi çıxış edir. Məsələn, “ağac”, “gül”, “buğda”, “arpa”, “üzüm”, “çinar” kimi fitonimlər bir tərəfdən konkret məna ifadə etsələr də, digər tərəfdən zəhmət, məhsuldarlıq, səbir, gözəllik, dayanıqlıq və köklülük kimi mücərrəd anlayışları metaforik şəkildə təcəssüm etdirirlər. “Bir gül ilə yaz olmaz” atalar sözündə kollektiv fəaliyyətin zəruriliyi, ənənəvi cəmiyyətlərdə birlik və əməkdaşlıq üzərində qurulmuş həyat fəlsəfəsi əks olunur. Araşdırmada fitonimlərin dilin obrazlılıq potensialını gücləndirdiyi, bitkilərin xüsusiyyətləri, məhsuldarlığı və ya faydalılığı əsasında insan xarakteri, davranışı və ictimai münasibətlər barədə müdrik mülahizələrin irəli sürülməsində mühüm rol oynadığı təsdiq edilir.

AÇAR SÖZLƏR

dil, xalq, atalar sözləri, məna, fitonim

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 19.02.2026

Qəbul edilib: 08.05.2026

¹Filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim, Naxçıvan Dövlət Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229> | sedagethesenova@gmail.com

The Linguistic Essence of the Use of Phytonyms in Proverbs

Sadagat Hasanova¹

ABSTRACT

This article examines the use of phytonyms (plant names) in proverbs from a linguistic perspective, focusing on their semantic, structural, and functional features. Phytonyms occupy a significant place in the lexical-semantic system of language, and their presence in proverbs bearers of collective wisdom reflects the historical, cultural, and cognitive experiences of a community. The aim of the study is to determine the semantic load carried by phytonyms in proverbs, to identify the mechanisms through which they create imagery, and to reveal the social and ethical values encoded through metaphorical and symbolic components. The article first discusses the ethnolinguistic nature of phytonyms. Since phytonyms are often associated with nature, agriculture, and everyday life practices, they play an important role in shaping the worldview of a people. In proverbs, they function both as real botanical entities and as carriers of symbolic-metaphorical meanings. For instance, phytonyms such as “tree,” “rose,” “wheat,” “barley,” “grape,” and “plane tree” denote direct referential meanings on the one hand, while on the other, they metaphorically embody abstract concepts such as labor, productivity, patience, beauty, resilience, and rootedness. The proverb “One flower does not bring spring” reflects, at a deeper level, the importance of collectivity and collective effort, representing the life philosophy of traditional societies built upon unity and cooperation. The study confirms that phytonyms enhance the figurative potential of language, and that the characteristics, productivity, or usefulness of plants serve as a basis for wise reflections on human character, behavior, and social relations.

KEYWORDS

language, folk, proverbs, meaning, phytonym

ARTICLE HISTORY

Received: 19.02.2026

Accepted: 08.05.2026

¹Doctor of Philological Sciences, Professor, Honored Teacher, Nakhchivan State University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229> | sedagethesenova@gmail.com

Giriş

Atalar sözləri xalqın mədəni yaddaşının, məişət təcrübəsinin və tarixi düşüncə tərzinin dil vasitəsilə ifadə olunan maraqlı formalarından biridir. Bu janrda işlədilən leksik vahidlər arasında fitonimlər (bitki adları) özünəməxsus yer tutur. Bitki adları real həyat müşahidələrinə əsaslanan və dərin məcazi mənalar daşıyan semantik vahidlərdir. Onların atalar sözlərində geniş şəkildə istifadə olunması təsadüfi deyil, çünki ənənəvi Azərbaycan cəmiyyətində təbiət və bitkiçilik həm iqtisadi, həm də mədəni həyatın əsas tərkib hissələrindən biri olmuşdur. Bu səbəbdən fitonimlərlə formalaşmış atalar sözləri xalqın tərəqqi, əmək, gözəllik, səbir, məhsuldarlıq və birlik kimi mənəvi dəyərlərə münasibətini bədii-lingvistik şəkildə əks etdirir. Fitonimlərin atalar sözlərində işlənməsinin semantik, struktur və etnolingvistik xüsusiyyətlərinin təhlili dilçilik elmində aktual məsələlərdən biridir.

Aktuallıq

Dilçilikdə leksik-semantik vahidlərin xalqın mədəni yaddaşını və dünyagörüşünü necə əks etdirməsi müasir tədqiqatların əsas istiqamətlərindən biridir. Fitonimlər xalq müdrikliyinin ən sabit formalarından olan atalar sözlərində dilin tarixi köklərini, etnomədəni dəyərlərini və konseptual sistemini üzə çıxaran mühüm göstəricilərdir. Onlar yalnız bitki adlarını ifadə edən leksik-qrammatik vahidlər deyil, eyni zamanda metaforik strukturların, simvolik məna qatlarının və milli-mədəni kodların daşıyıcılarıdır. Müasir etnolingvistika və frazeologiya tədqiqatları kontekstində fitonimlərin atalar sözlərindəki funksiyalarının araşdırılması həm lingvistik, həm də mədəni-semiotik baxımdan aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan fitonimlərin atalar sözlərində müxtəlif semantik və funksional çalarlarla çıxış etməsinin öyrənilməsi dilin obrazlılıq imkanlarının genişliyini göstərir və Azərbaycan xalqının təbiətə münasibətini, əmək mədəniyyətini və sosial dəyərlər sistemini daha dərindən anlamağa imkan yaradır.

Metodlar

Tədqiqatın materialını Azərbaycan atalar sözlərinin müxtəlif nəşr variantları təşkil edir. Araşdırmada fitonimlərin əsas və məcazi mənalarının atalar sözlərinin strukturunda yerinə yetirdiyi funksiyanın müəyyənləşdirilməsində leksik-semantik analiz, fitonimlərin xalqın dünyagörüşü, təsərrüfat həyatı və mədəni simvolikası ilə əlaqələndirilməsində isə etnolingvistik yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir. Bu metodların sintezi fitonimlərin həm dil sistemindəki mövqeyinin, həm də onların mədəni-semiotik mahiyyətinin kompleks şəkildə araşdırılmasına imkan verir.

Nəticələr

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, fitonimlər atalar sözlərinin semantik tutumunu zənginləşdirən, onların ifadə gücünü və təsir imkanlarını artıran əsas komponentlərdən biri kimi çoxşaxəli linqvistik və mədəni funksiyalar yerinə yetirir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, fitonimlər atalar sözlərində ilk növbədə simvolik-semantik funksiya daşıyır. Ağac, çiçək, meyvə və digər bitki adları xalq təfəkküründə formalaşmış mücərrəd anlayışları (zəhmət, səbir, məhsuldarlıq, mənəvi saflıq ideyaları) konkret obrazlarla ifadə edərək atalar sözlərinin mənasını dərinləşdirir.

Araşdırma göstərir ki, fitonimlər didaktik funksiyayı da yerinə yetirir və onların vasitəsilə insan davranışları, əxlaqi keyfiyyətlər və sosial münasibətlər müsbət və ya mənfi baxımdan dəyərləndirilir.

Tədqiqat işində bitkilərin təbii xüsusiyyətləri ilə insan xarakteri arasında paralellər aparılmış, xalq müdrikliyi ümumiləşdirilmiş nəticə şəklində təqdim olunmuş, fitonimlərin atalar sözlərində ekspressiv-emosional funksiya daşdığı müəyyən edilmişdir. Bitki adlarının obrazlı istifadəsi fikrin təsir gücünü artırır, emosional çalarlar yaradır və ünsiyyət prosesində pragmatik məqsədlərin reallaşmasına xidmət edir. Bu xüsusiyyət atalar sözlərinin həm bədii-estetik, həm də kommunikativ dəyərini artırır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, fitonimlər atalar sözlərində koqnitiv funksiya yerinə yetirərək xalqın dünyagörüşünü, təbiətə münasibətini və ekoloji düşüncə tərzini əks etdirir. Bitkilərlə bağlı müşahidələr əsasında formalaşmış biliklər ümumiləşdirilərək dil vahidi səviyyəsində sabitləşdirilir və nəsiləndən nəsilə ötürülür.

Beləliklə, fitonimlər atalar sözlərinin dil strukturunda mühüm yer tutur və bir sıra linqvistik-mədəni funksiyaların reallaşmasında fəal iştirak edir. Bu nəticələr fitonimlərin paremioloji sistemdəki mövqeyinin daha dərinəndən öyrənilməsi üçün geniş perspektivlər açır və onların onomastik, etnolinqvistik və koqnitiv dilçilik baxımından əhəmiyyətli elmi dəyərə malik olduğunu təsdiqləyir.

Müzakirə

Dünya dilçiliyində etnolinqvistika, botanika və frazeologiyaya dair əsərlərdə fitonimlər haqqında tədqiqatlardan bəhs edilmiş, bitki adlarının simvolik və mifoloji aspektləri aydınlaşdırılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində isə fitonimlərdən leksikoqrafik tədqiqatlarda, frazeoloji lüğətlərdə və folklorşünaslığa aid əsərlərdə bəhs edilir.

Fitonimlərin Azərbaycan dilinin leksik sistemində özünəməxsus yeri və funksiyası vardır. Nitq vahidlərinin mədəni irsi, dünyagörüşü və təsərrüfat həyatını əks etdirən ən qədim leksik təbəqələrindən biri kimi fitonimlərə aid tədqiqatlarda bitki adları ilə bağlı bəzi məsələlər öyrənilsə də, hərtərəfli linqvistik araşdırmalar məhdud olaraq qalır. Terminoloji

baxımdan bitki adlarını onomastikanın bir bölməsi olan *fitonomiya* öyrənir. Fitonimlərə yabanı və mədəni bitkilər, meyvə və tərəvəzlər, dərman və bəzək bitkiləri daxildir.

Fitonimlərin məcazi və ya simvolik xüsusiyyətə malik olması daha çox atalar sözlərində özünü göstərir. Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin leksikası tarixi, milli-mənəvi və etnomədəni dəyərləri qiymətli sərvət kimi qoruyub saxlamaq baxımından diqqəti cəlb edir. “Dil elə bir güzgüdür ki, xalqın tarixi bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır” (Axundov, 1979). “Hər hansı bir dilin zənginliyi ilk növbədə onun lüğət tərkibinin zənginliyi əsasında müəyyənləşir” (Əlizadə, 2021).

Atalar sözləri bitki adlarının dildə mədəni və emosional simvol kimi fəaliyyətini ortaya qoyur. Müxtəlif xüsusiyyətlərə malik, mənaca zəngin sözlərdən təşkil olunan lüğət tərkibində bitki adlarını əks etdirən leksik-qrammatik vahidlər özünəməxsus lingvistik mövqeyi və çoxsaylı funksiyaları ilə seçilir. Dilin leksik tərkibinin bu layı, bir tərəfdən, semantik zənginliyi ilə də diqqəti cəlb edir. “Bitki adları bir millətin təbiətə baxış tərzini və həyatı qavrama formasını ifadə edir. Bitki adlarının türk dillərində önəmli yer tutmasına səbəb isə insanın təbiətlə iç-içə yaşaması və qədim zamanlardan əkinçiliklə, heyvandarlıqla məşğul olmasıdır” (Ağayeva, 2017).

Türk xalqları tarixində ilk dəfə bitki adlarından bəhs edən Mahmud Kaşqarlının (XI əsr) bu sahədə qeydə aldığı sözlər müəyyən fonetik dəyişmələrlə müasir dövrdə də öz əksini tapır. “İnsanlar ictimai varlıq kimi formalaşmağa və danışmağa başladıkları vaxtdan öz aralarında bir-birinə, yaşadıkları obyektlərə, ovladıkları və əhliləşdirməyə başladıkları heyvan və quşlara, təbii-ilahi qüvvələrə, ərzaq üçün istifadə etdikləri bitki və meyvələrə və s. adlar vermişlər. Onların həyat və təbiət haqqındakı bilik dairələri genişləndikcə, adlar da çoxalırdı” (Adilov, Paşayev, 2019, s. 3).

Azərbaycan dilinin ümumi leksikasından başqa, atalar sözlərinin də lüğət tərkibində çox sayda bitki adları ilə qarşılaşırıq. Müxtəlif atalar sözləri arasında tərkibində bitki adları olanlar və ya bitki mənşəlilər *fitonimik* atalar sözləri kimi tanınır. Belə atalar sözləri bədii üslubda daha çox işlənir. “Dilin leksik vahidlərinin reallaşdığı ən əhəmiyyətli kontekstlərdən biri də bədii ədəbiyyatdır (Dorskocilova, 2014, s. 32).

Araşdırmalarda bəzən fitonimlər “nadir hallarda təsadüf olunan bitki adları” hesab edilir (Həsənova, 2018, s. 21). Lakin tədqiqatların çoxu fitonimlərin dildə aktivliyini təsdiq edir: “Bitki adları hər bir dildə mürəkkəb sistem təşkil edir” (Rüstəmov, 2023, s. 191). Fitonimlər onomastikada adların maraqlı bir qrupunu təşkil edir və əsasən nominativ xarakter daşıyır. Lakin atalar sözlərinin tərkibindəki fitonimlər metaforik xüsusiyyətə malikdir. “Atalar sözləri zamanından, məkanından, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün dünya xalqlarının folklor yaradıcılığının ayrılmaz tərkib hissəsidir” (Rzasoy, 2013, s. 3). Atalar sözlərində nəsihətli, hikmətli fikirlər bir sıra hallarda bitki adlarından istifadə ilə təqdim olunur. Fitonimlər söz yaradıcılığında da geniş istifadə edilir. M. Çobanov “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” adlı araşdırmasında fitonimlərin insan adlarının yaranmasında

böyük rol oynadığını qeyd edir (Çobanov, 2017). Bunlar insanın yaradılışdan təbiətlə sıx təması göstərir. “Təbiəti öyrənməyən, bilməyən, onunla ünsiyyətə girməyi bacarmayan heç insanlarla da ünsiyyət, əlaqə qurmağı bacarmaz” (Xəlilov, 2019, s. 15).

Atalar sözləri xalqın dil, mədəni və fəlsəfi irsinin həyati elementləri, mənəvi mədəniyyət örnəkləridir. “Mənəvi mədəniyyət insan zəkasının yaratdığı, onun iç dünyasından xəbər verən, arzu və istəklərindən doğan maddi mədəniyyətlə kəskin sərhəd ayrılığı olmayan mədəniyyətdir” (Yəhyalı, 2022, s. 29). Zəngin semantik strukturlar arasında fitonim tərkibli atalar sözləri dərin simvolik dəyəri və insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirməsi ilə seçilir. Bu ifadələr təkcə praktik müdrikliyi çatdırmır, eyni zamanda ekoloji bilikləri, mədəni simvolizmi və dil yaradıcılığını qoruyur. Fitonimik atalar sözləri dil xüsusiyyətləri, metaforik strukturlar və sosial-mədəni funksiyalar baxımından zəngin mənbədir. Fitonimlər dilçilikdə bitki adlarını bildirən leksik vahidlərdir. Onlar təbiətə dair biliklərin, kənd təsərrüfatı təcrübəsinin və estetik dünyagörüşün izlərini yaşadır. “Bitkilərin müxtəlif sferalarda geniş miqyasda istifadə olunması, insan həyatında müstəsna bir rola malik olması ünsiyyət məqamında bu leksik vahidlərin tez-tez işlənməsinə gətirib çıxarır” (Babayeva, 2024, s. 119).

Dilçilik elmində ağaclar, otlar, gül-çiçəklər və meyvəli bitkilər fitonimlər qrupuna aid edilir. Onlar dilin onomastik sistemində aiddir. “Tarixi keçmişimizlə bu günümüz arasında mənəvi körpü yaradan, babalarımızın düşüncə mədəniyyətini qoruyub saxlayan onomastik vahidlərin öyrənilməsi dilin leksik sistemində xüsusi adların mövqeyi, leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir” (Zeynalova, 2017, s. 148). Bəzi araşdırmalarda fitonim hər hansı bitkinin xüsusi adı hesab olunur (Məşədiyev, Seyidəliyev, 2005, s. 22). Fitonimlər nominativ, poetik, simvolik və s. funksiyalar daşıyır. “Bitki adları yaranma tarixinə, məzmununa, mövcud olduğu formasına görə müxtəliflik təşkil edir. Hər bir xalqın tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsində bitki adlarına aid material zəngin fakt verə bilər. Çünki burada xalqın müəyyən dövrlə əlaqədar tarixinin, həyat və məişətinin, adət-ənənəsinin və yaşayış tərzinin izləri qalmaqdadır” (Ağayeva, 2017).

Atalar sözlərində bitki adları məcazi və simvolik mənə daşıyaraq, ictimai və etik münasibəti gücləndirir. Atalar sözlərinin məzmununda xalq təfəkkürünün təbiətlə bağlı metaforik düşüncəsini əks etdirən fitonimlər estetik və əxlaqi idealların simvolları kimi işlənir. Tərkibində fitonimlər olan atalar sözlərində bitki dünyası ilə əlaqə haqqında fikirlər əks olunur. Hələ qədim dövrlərdə “ictimai istehsal heyvanlırsız və bitkilərsiz qeyri-mümkün idi” (Şükürov, 1995, s. 147). Atalar sözlərindəki fitonimlər adi botanik terminlərdən əlavə mədəni, poetik vasitələr və fəlsəfi metaforalar kimi işlənir. Onların işlənmə tezliyi və müxtəlifliyi insan həyatı ilə təbii mühit arasında sıx əlaqəni bildirir. Atalar sözlərindəki fitonimlər müxtəlif dil funksiyalarını yerinə yetirərək xüsusi bitkilərin adlandırılmasını və simvolik xüsusiyyətlərlə əlaqələndirməsini, onlardan insan davranışı, əxlaqi tövsiyələr üçün metafor kimi istifadəni əsaslandırır. Məsələn:

Ağac bəndə arxadı, yaxşı oğul kəndə.
Ağac dibindən su içər.
Ağac əkənin ömrü uzun olar.
Ağac əyildi, sındı, igid əyildi, öldü.
Ağac kölgəsiz olmaz, insan sevgisiz.
Ağac körpə olanda qara yeldən qoruyarlar.
Ağac qurdundan, hasar xayından xərab olur.
Ağac qurur, dövrən dönür.
Ağac meyvəni dəyəmə qədər böyüdər
(Atalar sözü, 2013, s. 26).

Yuxarıdakı atalar sözlərində əsas məna ağacın timsalında insanların bir-birinə dəstək olması, möhkəmlik, soy-kökə bağlılıq, təbiətə düzgün münasibət, insan əməyinə dəyər verilməsi və s. kimi mənəvi hisslərin təbliğidir. Bu örnəklər dilin ekoloji şüuru necə mənimsədiyini və onu etik və fəlsəfi düşüncəyə bağladığını göstərir.

Bitkilər və onların mənalı dünyə xalqlarına və ölkələrə görə dəyişsə də, atalar sözlərində fitonimlərin istifadəsi universal bir hadisədir. Məsələn, palıd ağacının möhkəmlik və dözümlülük, tut ağacının bərəkət, sərv ağacının əzəmət ifadə etməsi onların simvolik xüsusiyyətini əsaslandırır. Azərbaycan dilində “ağac” komponentli atalar sözləri ilə tez-tez qarşılaşıq. Məsələn:

Ağac tutan baş yarandan çoxdu. Ağac yaş ikən əyilər. Ağac yeyən sığa xırmana gəlməz. Ağaca çıxan keçinin dala baxan oğlağı olar. Ağacı çox olan kəndin məzarı az olar. Ağacı kəsərsən, dibinə düşər. Ağacı qurd içindən yeyər. Ağacı uzun kəs, dəmiri gödək. Ağacın iki başı var. Ağacın yemişini ye, qabuğunu soyma. Ağacın yumşağını qurd yeyər. Ağaclı ağacını götürdü, suçlu suçunu başa düşsün. Ağaclı kəndi sel basmaz. Ağacın qurdu özündən törər (Atalar sözü, 2013, s. 27).

Bitkilərin ümumi adlarından başqa, onlara verilən xüsusi adlar da vardır. “İnsanların müxtəlif məfhumlara ad verərkən istifadə etdikləri vasitə və üsullar həm də onların həyat tərz, dünyagörüşü, baxış bucağı haqqında məlumat verir (Qurbanov, 2019, s. 9). Azərbaycan dilində kaktus növlərinin birinə məhz tikanlarına görə *qaynanadili*, sevilən üzüm növlərindən birinə *xanımbarmağı* adının verilməsi bu fikri təsdiq edir.

Tərkibində fitonimlər olan atalar sözləri poetik və ya ritorik vasitələrdən daha çox ekoloji müdriqliyin mənbəyi, mədəni kimliyin güzgüsü və əxlaqi tərbiyə vasitəsidir. “Bu nümunələrdən ünsiyyət zamanı hər hansı bir anlayışı daha dəqiq, daha canlı ifadə etmək üçün istifadə edilir” (Abdullayeva, 2022, s. 91). Fitonimik atalar sözləri dilin təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsinin formalaşma xüsusiyyətini təqdim edir. Ekoloji böhranın dərinləşdiyi bir zamanda bitki tərkibli ifadələrdən yenidən istifadə etmək təbiətə sonsuz sevginin tərənnümünü əks etdirir. Atalar sözləri didaktik, bədii və sosial funksiyalara malikdir. Onlar həm həyat dərsi verməklə, həm də poetik obrazlar yaratmaqla cəmiyyətin dünyaya baxışını

dəyişir. Fitonimik atalar sözlərinin qrammatik baxımdan araşdırılması maraqlı və orijinal elmi-nəzəri fikirlərin inkişafına kömək edir. Məcəzi məna baxımından xüsusilə zəngin olan atalar sözləri, həm də maraqlı qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Onların özünəməxsus sintaktik quruluşu və morfoloji xüsusiyyətləri mövcuddur. Fitonimik atalar sözlərinin ünsiyyət və estetik dəyərində qrammatik elementlərin iştirakı vacibdir. Atalar sözlərində əsas leksik element kimi istifadə olunan bitki adları onların qrammatik quruluşuna da təsir göstərir. Bitki mənşəli atalar sözlərinin qrammatik quruluşunun aydınlığı onların yadda qalanlığını və təsirini artıran sintaktik və morfoloji vasitələri açmağa kömək edir. İsimlərin leksik şəkilçilərlə işlənməsi (gül-güllük) ifadənin semantik yükünü zənginləşdirir. Bitki adları çox vaxt mürəkkəb isimlərin və ya sifət konstruksiyalarının tərkib hissəsi kimi işlənir.

Fitonim tərkibli atalar sözlərinin sintaksisi də maraqlıdır. Azərbaycan xalqının bitki mənşəli atalar sözlərində söz sıralaması bir çox türk dillərinin tipik strukturuna uyğun gəlir. Onlarda, adətən, dəyişməyən söz sırası bədii üslubda məqsəddən asılı olaraq dəyişdirilə bilər. Atalar sözlərinin ünsiyyət gücünü artırmaq üçün müxtəlif qrammatik vasitələrdən istifadə edilir. Bitki mənşəli atalar sözləri mənaca zəngin olmaqla yanaşı, həm də aydınlığı, ritmi və didaktik funksiyasını artıran qrammatik quruluşa malikdir. Qrammatik xüsusiyyətlər, sintaktik nümunələr onlar haqqında təsəvvürü genişləndirir. Araşdırmaların birində Azərbaycan dilinin müxtəlif lüğətlərindən alınmış qrammatik tərkibinə görə ismi birləşmə formasında olan doxsana yaxın fitonim tədqiq edilmişdir (Abasova, 2018). Fitonimik atalar sözləri dilin qrammatik strukturlarını da aydın şəkildə üzə çıxarır. Araşdırma göstərir ki, fitonimik atalar sözləri qrammatik baxımdan sabit və stereotipik quruluşa malik olmaqla yanaşı, müxtəlif qrammatik kateqoriyaların təzahürünə imkan verir. Fitonimik atalar sözlərində ən çox işlənən qrammatik kateqoriya isimdir. Fitonimlər, əsasən, isim kimi təqdim olunur:

Bağ olmayan yerdə böyürtkən bitər.
Bağban tələsər, armud vaxtında yetişər.
Bağban bir gül üçün min xara xidmətkar olar
(Atalar sözü, 2013, s. 64).

Bu atalar sözlərindəki “böyürtkən”, “gül”, “armud” fitonimləri isimdir və adlıq halda işlənən isimlərdir. Atalar sözlərinin tərkibində fitonimlərin ismin müxtəlif qrammatik hallarında işlənməsinə də rast gəlirik:

Bağda gülə baxarlar
(Atalar sözü, 2013, s. 65).
Bal verən çiçəyi arı tanıyar
(Atalar sözü, 2013, s. 66).

Bəzi hallarda fitonimlər sıfətlərlə birləşərək təsviri gücləndirir:

Bar gətirən ağaca balta çalmazlar.
Bar verən ağaca daş atmazlar.
Bar verməyən ağacı kəsərlər.
Barlı ağacın başına dolanarlar.
Barsız ağac mərifətsiz adamdır.
Barsız bağ qarsız dağ kimidir

(Atalar sözü, 2013, s. 68).

Bu örnəklərdə “ağac” və “bağ” ifadələrindən əvvəl gələn söz və söz birləşmələri həmin fitonimləri təyin edərək onlar haqqındakı təsəvvürü genişləndirir.

Atalar sözləri sadə, lakin mənaca dərin qrammatik modellər üzərində qurulur və dilin funksional imkanlarını dolğun şəkildə əks etdirir. Atalar sözlərinin qrammatikası bu ifadələrin necə formalaşdığını və dilin quruluşunda hansı rol oynadığını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Fitonimik atalar sözlərində mübtəda və xəbər arasındakı əlaqə çox zaman məntiqi baxımdan möhkəmdir. Cümlələrdə xəbər əksər hallarda feildən ibarət olur və hökm xarakteri daşıyır. Fitonimik atalar sözlərində nəqli cümlələr geniş yayılmış formadır. Onlar adi intonasiyaya malik olub fakt və ya düşüncələri bildirir:

Arpa əkən arpa biçər, buğda əkən buğda.
Arpa verilməyən at qamçı gücü ilə yeriməz.
Arpa yemiş at mənzil kəsər.
Arpa əkən buğda biçməz

(Atalar sözü, 2013, s. 45).

Atalar nə əkiblər, oğullar onu biçiblər

(Atalar sözü, 2013, s. 55).

Fitonimik atalar sözlərində nəqli cümlələrdən sonra adətən əmr cümlə növü işlənir:

Adın anılsın bir çürük qoz ilə

(Atalar sözü, 2013, s. 25).

Sual cümləsi şəklində olan fitonimik atalar sözləri düşündürücü məqsəd daşıyır. Atalar sözlərinin qrammatik cəhətləri onların yığcam və təsirli formada fikir bildirməsini təmin edir:

Atan soğan, anan sarımsaq, hardan oldun gülməşəkər?

(Atalar sözü, 2013, s. 56)

Morfoloji zənginlik, sintaktik sadəlik və qrammatik ahəng atalar sözlərini əxlaqi keyfiyyətlər qazanmaq və onları gələcəyə daşımaq baxımından yararlı vasitəyə çevirir. Onların qrammatik quruluşu xalqın dil duyumunu, düşüncə tərzini və estetik zövqünü əks etdirən canlı nümunələrdir. Dilçi alimlər paremioloji vahidlərdə istifadə olunan sintaktik paralelizmin sintaktik-üsul, fiqur kimi ifadənin obrazlılığını, emosionallığını və təsir gücünü artırmaqla yanaşı, eyni zamanda quruluş vasitələri kimi sintaktik bütövlərin və ifadələrin tərkib hissələrinin birləşməsinə imkan yaratdığını qeyd edirlər.

Fitonimik atalar sözlərinin sintaksisi onların quruluşunu və məntiqi münasibətlərini üzə çıxarır. Belə atalar sözlərinin çoxu qısa və aydın olan sadə cümlə quruluşundadır. Atalar sözlərinin linqvistik təhlili göstərir ki, fitonimlər xalq dilində tək-cə leksik deyil, eyni zamanda qrammatik dəyər daşıyır. Onların atalar sözlərində işlənməsi sintaktik modellərin sabitliyini, dilin estetik və funksional imkanlarını nümayiş etdirir. Bu atalar sözləri vasitəsilə bitki və insan həyatına dair dərin fəlsəfi fikirlər qrammatik cəhətdən mükəmməl şəkildə ifadə edilir. Cümlə üzvlərinin yerini dəyişməsi canlı nitq əlamətlərindən biri olsa da, Azərbaycan fitonimik atalar sözlərinin araşdırması onların sintaksisində söz sırasına əməl olunduğunu, çox az hallarda bu sıranın pozulduğunu göstərir:

Bilmək olmaz – kəsilməmiş qarpızdır

(Atalar sözü, 2013, s. 77).

Atalar sözlərinin məzmununa aid olan bitki və gül-çiçək adlarının semantik və bədii yükü daha çox diqqəti cəlb edir. Bu qrupdan olan atalar sözləri, əsasən, aşağıdakı mühüm vəzifələri yerinə yetirir:

1. *Metaforik funksiya*. Atalar sözlərində bitki və gül-çiçək adları vasitəsilə insanlara xas olan keyfiyyətlər, onların davranış xüsusiyyətləri, cəmiyyət və təbiət hadisələrinə münasibəti simvolik şəkildə ifadə olunur:

Gül ağacından odun olmaz.

Gül bülböldən, insan əlindən çəkər.

Gül tikansız olmaz.

Gül əzizdirsə, gülşən ondan əzizdi.

Gül getdi, xar qaldı, güldən yadigar qaldı

(Atalar sözü, 2013, s. 197).

Bu deyimlər həm estetik gözəlliyi, həm də bu gözəlliyi əhatə edən təhlükələri xatırladır. Belə ki, *gül* gözəlliyi, *tikan* isə ehtiyatlı olmağı simvollaşdırır. “Azərbaycan xalqı çiçəklərə xüsusi diqqət və həssas münasibət göstərmiş, ədəbi-bədii dildə onların semantik mənalardan bacarıqla istifadə etmişdir. Ədəbi-bədii əsərlərdə təbiətə, onun gül-çiçəyinə yüksək münasibət vətən məhəbbətinin zəruri bir bölümü kimi diqqəti cəlb edir” (Həsənova, 2024, s. 98).

Türk xalqlarında gül-çiçəklərə manasibətin tarixi qədimdir. “Oğuz qrupu türk dillərində cüzi fərqlə eyni formada işlənən çiçək sözünün etimologiyasına nəzər yetirdikdə bu sözə ilk olaraq buddist-uyğur mətnlərində *çeçək* formasında rast gəldiyini görmək olar” (Hüseynova, 2023, s. 21). “Lakin “gül” sözü hər zaman müsbət mənada işlənməmişdir. “Divanü lüğat-it-Türk”də “çeçək” olaraq işlənən söz gül ilə yanaşı xəstəlik məfhumunu da ifadə edir” (Hacıyeva, 2007).

Bitki adlarından müxtəlif məqamlarda istifadə olunur. “Fitonimlər cəmiyyətdə əhatəliliyi, funksional fəallığı, orijinallığı, kəmiyyət və məna zənginliyi, semantikasının rəngarəngliyi, insanların həyat şəraiti, məişəti, yaşam tərz, həmçinin coğrafi relyefindən asılı olaraq adlandırılması və müalicəvi əhəmiyyətli olub-olmaması ilə diqqəti cəlb edir” (Ağayeva, 2019, s. 8).

2. *Didaktik funksiya*. Atalar sözləri vasitəsilə hər hansı bir nəsihət, xəbərdarlıq və ya həyat təcrübəsi istifadə olunur.

Bir gül ilə bahar olmaz.

Ağac olan yerdə budaq sınar.

Ağac səmtinə yıxılar.

Ağac sınında baltalı da gələr, baltasız da

(Atalar sözü, 2013, s. 26).

Bu atalar sözlərində birlik, məsuliyyət, darda olana kömək və s. kimi vacib əməllər ifadə olunur. Belə atalar sözləri əxlaqi tərbiyə verir.

Fitonim tərkibli atalar sözləri ünsiyyət zamanı sosial qarşılıqlı əlaqəni və fikri düzgün ifadə etməyi asanlaşdırır.

Bağda ərək var idi, salam əleyk var idi, bağda ərək qurtardı, salam əleyk qurtardı

(Atalar sözü, 2013, s. 65).

Bu nümunədə isə mənfəətpərəstlik tənqid olunur.

3. *Estetik funksiya* nitqin ritm və metafora ilə gücləndirilməsinə xidmət edir. Fitonimik atalar sözləri xalq müdrikliyinin estetik ifadə vasitəsi kimi milli-mədəni dəyərlərin qorunmasında mühüm rol oynayır. Onlar yalnız praktik məzmun daşıyır, eyni zamanda bədii təsir

gücünə malikdirlər. Fitonimik atalar sözlərində bitkilər həyat hadisələrinin simvolu kimi təqdim olunurlar:

Gül istəyən səbr edər.
Gül istəyən tikanını da istəyər.

Gül tikansız, dərə ilansız, səfa cəfasız olmaz
(Atalar sözü, 2013, s. 197).

Çiçək çox olan yerdə arı da olar, bal da
(Atalar sözü, 2013, s. 108).

Buradakı *tikan* sözü xalq dilində davranış norması ilə əlaqələndirilərək məcazi mənada işlədilir. Tikanın təhlükəli olması simvolik anlam daşıyır. *Gül* və *tikanın* antitezaya əsaslanan təsvirində gözəllik və təhlükə, yaxşı və pis yanaşı təqdim edilir. Gül gözəlliyin, sevginin, əbədiyyətin, tikan isə təhlükənin simvoludur. Belə atalar sözləri gözəlliyin çətinlikdən yarandığını göstərir.

Üzüm üzümə görə qaralar.
Üzümü əldə gör, çöpünü yerdə
(Atalar sözü, 2013, s. 400).

Atalar sözlərindəki “üzüm” bolluğu, bərəkəti ifadə edir. Ümumiyyətlə, *ağac* sadəcə botanik termin kimi deyil, eyni zamanda insanın inkişafı, nizam-intizam və zəhmətlə bağlı mənaları da özündə ehtiva edir. Atalar sözlərindəki fitonimlər estetik və mənəvi dəyərlər arasındakı əlaqəni göstərir və xalqın məişət, əkinçilik, estetik dünyagörüşünə uyğun olaraq seçilir. Fitonimik atalar sözlərinin estetik funksiyası onların obrazlılıq, emosional təsir və milli identiklik yaratmaq gücü ilə izah olunur. Bu vahidlər yalnız üslubi gözəllik yaratmaqla qalmır, həm də xalqın fəlsəfi düşüncəsini və tarixi yaddaşını bədii formada qoruyur.

4. *Koqnitiv funksiya* kollektiv bilik və təcrübənin kodlaşdırılmasını əsaslandırır.

Atalar sözləri ümumi bir həqiqəti və ya nəsihəti ifadə edən yığcam, geniş yayılmış deyimlərdir. Onlar qısalığı, hazırcavablığı, ritmik quruluşu və mədəni xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məlumdur ki, koqnitiv dilçilik dilin yalnız kommunikativ deyil, eyni zamanda düşüncə sisteminin əsas komponenti olduğunu təsdiq edir. Atalar sözləri koqnitiv baxımdan kollektiv şüurun kodlaşdırılmış nümunələridir. Fitonimik atalar sözləri isə təbiət elementlərinin (bitkilərin) insan təfəkküründəki assosiasiyalarını, simvolik və məcazi mənalarını əks etdirir. Bu mətnlərdə fitonimlər konseptual kateqoriyanın daşıyıcısı kimi diqqəti cəlb edir. Fitonimik atalar sözlərinin koqnitiv funksiyası insanın dünyagörüşünü, təbiət və sosial hadisələr arasındakı əlaqəni, həmçinin milli-mədəni kodu əks etdirməkdən ibarətdir. Onların

məzmununda təbiət və sosial həyat arasında paralellər qurulur, fitonimlər vasitəsilə həyat təcrübəsi gələcək nəsillərə ötürülür, bitkilər konkret predmetdən konseptual simvola keçir:

Ağaclı kəndi sel basmaz.
Ağacın qurdu özündən törər
(Atalar sözü, 2013, s. 27).

Çinara nə qədər su versən, meyvə verməz.

Çinardan tir olmaz, söyüddən pir, əzgildən badam, nadannan adam
(Atalar sözü, 2013, s. 108).

Bu atalar sözlərinin *ağac*, *çinar*, *söyüd* fitonimik komponenti insanın təcrübə və diqqətinin önəmini vurğulayır. Bir çox mədəniyyətlərdə ağac “ailə”, “nəsil”, “güc” anlamında işlənir. Mədəniyyətlərin çoxunda bitkilər insan təcrübəsinin aspektlərini simvollaşdırır.

Fitonim tərkibli atalar sözləri dilin bədii-estetik imkanlarını və obrazlılıq gücünü də üzə çıxarır. Belə ki, atalar sözlərindəki fitonimlər yalnız nominativ funksiya daşıyır, həm də poetik və semantik çalara malik dil faktları kimi də işlənirlər.

Nə əkdim, nə biçdim, hazırca kökə tapdım.

Nə əkərsən, onu biçərsən
(Atalar sözü, 2013, s. 323).

Armud ağacından uzaq düşməz
(Atalar sözü, 2013, s. 44).

Bu atalar sözündə övladların böyüklərinə oxşaması, “*Armud vaxtında yetişər, xəstənin könlü tələsər*” atalar sözündə səbir, “*Armudun yaxşısını meşədə ayı yeyər*” atalar sözü bəzən layiqsiz bir adamın daha gözəl yaşaması, yaxşı şeylərə nail olması mənalarındadır. Fitonimik atalar sözləri insan şüuruna təsir edərək həyat hadisələrinə dair nəticə çıxarma üçün proqnozlaşdırma, təbiət və insan davranışı arasında qarşılıqlı əlaqə, etik norma formalaşdırma funksiyalarını yerinə yetirir. “Hər bir folklor mətni söyləyənlə dinləyən, keçmişlə gələcək arasında bir vasitədir. Söyləyici demək istədiklərini mətn vasitəsi ilə auditoriyaya çatdırır, dinləyici də mətnin yaranmasında və ya yeni motivlərin əlavə edilməsində kömək edir” (Bayat, 2012, s. 41).

Nəticə

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, fitonimlər Azərbaycan atalar sözlərində yalnız denotativ mənə daşıyan leksik vahidlər kimi çıxış etmir; onlar eyni zamanda dərin metaforik və simvolik mənə qatlarına malikdirlər. Fitonimlər vasitəsilə insanlar həyat, əmək, təbiət, insan xarakteri və sosial münasibətlər haqqında müdrik mülahizələri qısa, lakin obrazlı formada ifadə etmişdir. Bitkilərin böyümə prosesi, məhsuldarlığı, davamlılığı və ya zərifliyi insanların davranışları və həyat qanunauyğunluqları ilə əlaqələndirilərək məcaziləşdirilir, sosial dəyərlərin təbliği müşahidə olunur. Fitonimlərin bu şəkildə çoxşaxəli mənalandırılması onların atalar sözlərinin struktur-semantik təşkilində əvəzsiz rol oynadığını göstərir. Nəticə etibarilə, fitonimlərin atalar sözlərində işlənməsi dilin obrazlılıq potensialını gücləndirir və Azərbaycan xalqının etnomədəni dünyagörüşünün mühüm bir hissəsini əks etdirir.

Fitonimlər atalar sözlərinin yalnız leksik komponenti deyil, həm də obraz, simvol, mənalandırma aləti rolunu oynayır. Onlar xalqın dil yaddaşında təbiət və insan münasibətlərinin poetik formalarını saxlayır. Tədqiqat göstərir ki, fitonimlərin atalar sözlərində işlənməsi milli dünyagörüş, mədəni ənənələr və dilin semantik sisteminin qarşılıqlı təsirindən yaranır və bu obyektlərin linqvistik mahiyyətini üzə çıxarmaq həm dilçilik, həm folklorşünaslıq, həm də etnolinqvistika üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Abasova, N. (2018). Heyvan mənşəli fitonimlərdə somatik ifadələrin izləri. *“Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”*, 4, 3–6.
2. Abdullayeva, S. (2022). Atalar sözləri, zərbi-məsəllərdə mətni mənə və norma. *“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı*, 273(3), 89–99.
3. Adilov, M., Paşayev, A. (2019). *Azərbaycan onomastikası, dərs vəsaiti* (qısa öçerklər). “Elm”.
4. Ağayeva, G. (2017). İngilis dilində fitonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. *“Filologiya məsələləri”*, 18, 307–313.
5. Ağayeva, G. (2019). Komponentlərində fitonimlər olan frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri. *“Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal*, 110(2), 8–10.
6. Ağayeva, Z. (2017). Türk və qaqauz dillərində bitki adları. *Gənc tədqiqatçıların I beynəlxalq elmi konfransının materialları* (05–06 may 2017, Bakı Mühəndislik Universiteti) (2-ci kitab: Filologiya elmləri; tarix və hüquq elmləri).
7. Axundov, A. (1979). *Ümumi dilçilik*. “Maarif”.
8. *Atalar sözləri*. (2013). “Nurlan”.

9. Babayeva, E. (2024). İngilis və Azərbaycan dillərində lüğət tərkibinin zənginləşməsində fitonimlərin rolu. *"Sport Science Journal"*, 4(6), 118–122.
10. Bayat, F. (2012). *Folklor dərsləri*. "Elm və təhsil".
11. Çobanov, M. (2017). *Azərbaycan antroponimiyasının əsasları*. "Borçalı".
12. Doskocilova, I. (2014). *Semantic shift in plant names*. Ceske Budejovice.
13. Əlizadə, S. (2021). Bilgə xaqan abidəsində rütbə, titul və vəzifə adları. *"Dil və ədəbiyyat" beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal*, 116(2), 123–127.
14. Xəlilov, B. (2019). Azərbaycan dilindəki bəzi antroponimlər və fitonimlər barədə. *"Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi xəbərləri"*, 2, 12–16.
15. Hacıyeva, A. (2007). *Türk və Azərbaycan dillərində gül adları*. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.
16. Həsənova, X. (2018). *Müasir ingilis dilində işlənən onomastik vahidlərin xüsusiyyətləri*. Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya.
17. Həsənova, S. (2024). *Bədii dildə qərənfil çiçəyinin tərənnümü*. 7-ci Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı Konqresinin materialları, 26–30 sentyabr (s. 98–103).
18. Hüseynova, E. (2023). *Oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikası*. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.
19. Kərimova, X. (2014). M. Qəmərlinin "atalar sözü" kitabının tərtibi problemləri. *"Dədə Qorqud" jurnalı*, 1, 52–60.
20. Qurbanov, A. (2019). *Azərbaycan onomalogiyasının əsasları*. I cild.
21. Qurbanova, A. (2024). *Atalar sözü ümumtürk ədəbiyyatının bir hissəsidir*. *XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu*, 11–13 iyun (s. 781–788).
22. Məşədiyev, Q., Seyidəliyev, N. (2005). *İzahlı onomastik terminlər lüğəti*. "Nurlan".
23. Rüstəmov, L. (2023). Fitonim komponentli frazeologizmlərin semantikasi. *"Dayanıqlı inkişaf" jurnalı*, 3(1), 191–196.
24. Rzasoy, S. (2013). *Milli paremioloji fondun yeni təqdimat səviyyəsi*. *Atalar sözləri*. "Nurlan".
25. Şükürov, A. (1995). *Mifologiya*. 3-cü kitab. "Elm".
26. Yaqubqızı, M. (2013). *Etik sərhəd*. *Atalar sözləri*. "Nurlan".
27. Yəhyalı, P. (2022). Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətində zoomorf komponentlərə dair. *"Təbiət və elm" beynəlxalq elmi jurnal*, 4(6), 29–33.
28. Zeynalova, A. (2017). Adil Bağirovun tədqiqatlarında bəzi onomastik vahidlərin semantikasi. *"Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri"*, 86(5), 148–152.

Dil və nitq kateqoriyalarının integrativ-diferensial xüsusiyyətləri

Ədalət Abbasov ¹

XÜLASƏ

Dil və nitq problemi uzun müddət dilçilik elminin diqqətindən kənarda qalmış, dillə nitq arasında fərq qoyulmadan araşdırılmışdır. XIX əsrin əvvəllərində bu məsələyə ilk dəfə görkəmli alman dil filosofu Vilhelm fon Humboldt sistemli yanaşmış və dil ilə nitqin fərqli mahiyyətə malik kateqoriyalar olduğunu elmi əsaslarla irəli sürmüşdür. Bundan bir müddət sonra İsveçrəli alim Ferdinand de Sössür ümumi dilçilik sahəsində yeni mərhələnin əsasını qoyaraq dil və nitq arasındakı münasibətləri elmi dəqiqliklə izah etmişdir. Dil mücərrəd, nitq isə konkret və fərdi hadisədir. Nitq daim ya yazılı, ya da şifahi formada təzahür edir və proses xarakteri daşdığı üçün müşahidə oluna və eşidilə bilər. Dil isə mücərrəd olduğuna görə bir növ mistik xarakter daşıyır; onu yalnız nitqin yaranmasına səbəb olduğu üçün dərk edə bilərik. Sössürün irəli sürdüyü dil-nitq dixotomiyası sonrakı dövrlərdə də təhlil edilmiş və XX əsrin ortalarından etibarən görkəmli Amerika dilçisi Noam Çomski bu məsələyə analitik yanaşma gətirmişdir. Bu baxış strukturalist dilçilik yanaşması kimi nəzərdən keçirilirdi. N. Çomski dil-nitq münasibətlərinə antroposentrik yanaşma tətbiq edərək müxtəlif dillər və təfəkkür arasındakı ümumi və spesifik xüsusiyyətləri müəyyən etmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

dil, nitq, integrativ-diferensial xüsusiyyətlər

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 04.03.2026

Qəbul edilib: 13.05.2026

¹Filologiya elmləri doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan <https://orcid.org/0000-0002-9704-1874> | abbasov-edalat@mail.ru

Integrative-Differential Characteristics of Language and Speech Categories

Adalat Abbasov ¹

ABSTRACT

The distinction between language and speech has long been a central issue in linguistics. At the beginning of the 19th century, the prominent German philosopher of language, Wilhelm von Humboldt, first approached this issue systematically and scientifically argued that language and speech are categories with different essences. Some time later, the Swiss scientist Ferdinand de Saussure laid the foundation for a new stage in the field of general linguistics and explained the relationship between language and speech with scientific precision. Language is abstract, while speech is a concrete and individual phenomenon. Speech is always manifested either in written or oral form and, since it has the character of a process, can be observed and heard. Language, on the other hand, has a kind of abstract nature because it is abstract; we can understand it only because it causes speech to arise. The language-speech dichotomy put forward by Saussure was analyzed in later periods, and since the middle of the 20th century, the prominent American linguist Noam Chomsky brought an analytical approach to this issue. This view was considered a structuralist linguistic approach. N. Chomsky, applying an anthropocentric approach to language-speech relations, identified common and specific features between different languages and thinking.

KEYWORDS

language, speech, integrative-differential characteristics

ARTICLE HISTORY

Received: 04.03.2026

Accepted: 13.05.2026

¹Doctor of Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874> | abbasov-edalat@mail.ru

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Dil və nitq anlayışları arasındakı fərqlərin nəzərə alınmaması müasir dilçilik elmində geniş şəkildə tətbiq olunan paradiqmatik və sintaqmatik münasibətlərin qarşılaşdırılması işini çətinləşdirə bilər. Eyni zamanda müasir tətbiqi dilçiliyin bir sıra problemlərinin həlli, o cümlədən normativ qrammatikaların hazırlanması mürəkkəb bir məsələyə çevrilmiş olar. Dil və nitq anlayışlarının fərqləndirilməsi tədqiqat obyektini kimi qəbul edilmədiyi halda, daxili və xarici dilçilik, diaxronik və sinxronik dilçilik kimi problemlər də zamanla öz elmi əhəmiyyətini itirə bilər. Bu baxımdan dil və nitq münasibətlərinin araşdırılması müasir dilçilik elmi üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Mövzunun obyekti və predmeti

Tədqiqatın obyekti dil və nitq problemi, predmeti isə bu problemlərin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsidir.

Mövzunun elmi yeniliyi

Dil və nitq problemlərinin yeni aspektdən araşdırılması mövzunun elmi yeniliyi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu istiqamətdə mühüm məsələlərdən biri problemin tədqiqinə dair nəzəri baxışın formalaşdırılmasıdır. Problemin tədqiqi müasir nəzəri (ümumi) dilçiliyin banisi olan isveçrəli dilçi Ferdinand de Sössürün adı ilə bağlıdır. Dahi alim bu araşdırmasını yaradıcılığının şah əsəri hesab olunan “Ümumi dilçilik kursu” əsərində təqdim etmişdir. Sössür bu araşdırma fonunda bir sıra digər kateqoriyaları da müqayisə obyektinə çevirmiş və onların arasında diferensial cəhətlərin mövcudluğunu qeyd etmişdir (Cəfərov, 2020, s. 39). Tanınmış alim dil linqvistikası, nitq linqvistikası, xarici və daxili dilçilik, sinxronik (statik) və diaxronik (dinamik) dilçilik aspektləri üzrə zəruri məsələləri yenidən nəzərdən keçirmişdir.

F. de Sössürün bu istiqamətdə irəli sürdüyü nəzəriyyənin əsas qayəsi (tezisi) dil ilə nitqin “iki tamamilə müxtəlif hadisə” olduğunu dilçilik elminə təqdim etməkdən ibarətdir (Adilov və b., 2019, s. 68).

Metodlar

Problemin həllində müqayisəli dilçilik, tipoloji və təsviri-müşahidə metodlarından məqsədyönlü şəkildə istifadə edilmişdir.

Tədqiqat zamanı qarşıya qoyulan əsas problemlər

Tədqiqatın əsas problemləri araşdırmanın tarixi inkişaf mərhələləri, dil və nitqin linqvistik və kommunikativ aspektlərinin təhlilindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, dil və nitq anlayışları, onların qarşılıqlı münasibəti, eləcə də integrativ və diferensial əlamətləri hələ eramızdan əvvəl qədim yunan stoikləri tərəfindən araşdırılmağa başlanılmışdır. Lakin dil və

nitq anlayışlarının elmi əsaslarla tədqiqi XIX əsrdə nəzəri (ümumi) dilçiliyin banilərindən olan Vilhelm fon Humboldtun adı ilə bağlı olmuşdur (Cəfərov, 2020, s. 125).

Humboldt tərəfindən irəli sürülmüş dil-nitq münasibətləri arasında yaranan problemlər sonrakı illərdə dilçi alimlər A. Potebnya və B. de Kurtene tərəfindən yenidən araşdırılmışdır. XX əsrin əvvəllərində (1906) F. de Sössür də bu məsələlərin elmi təhlilində fəal iştirak etmişdir.

Nəticələr

F. de Sössürdən sonra dilçilik elminin görkəmli nümayəndələri olan A. Qurdiner, A. Smirnitki, N. S. Trubetskoy və L. Yelmslev də dil və nitq problemlərini araşdırmış və bu sahənin nəzəri inkişafına mühüm töhfələr bəxş etmişlər.

Dil ilə nitqin integrativ xüsusiyyətləri

1. Dil və nitq ictimai-sosial xarakter daşıyır.
2. Hər ikisi kommunikativ funksiyaya malikdir.
3. Dil və nitq eyni ictimai hadisənin müxtəlif tərəfləridir.
4. Nitq fəaliyyəti dil və nitq üçün vahid və məhsuldar platformadır.
5. Həm dil, həm də nitq üçün əsas vahid lingvistik ünsürlərdir.
6. Həm dilin, həm də nitqin lingvistik ünsürləri özlərindən quruluşca daha mürəkkəb konstruksiyaların tərkibinə daxil ola bilər.

Dil və nitqin diferensial xüsusiyyətləri

1. Nitq fərdi, dil isə fəvqəlfərdi və ümumi hadisə kimi səciyyələndirilir.
2. Nitq psixi, dil isə ictimai hadisədir. Hər bir nitq aktı psixi xarakter daşıyır. Çünki kompleks psixi elementləri (duyğu, təsəvvür, hiss, qavrayış, təfəkkür, emosiyalar və s.) özündə ehtiva edir.
3. Nitq mütəhərrik və dinamik xarakterlidir, dil isə sabitliyə və statikliyə meyillidir.
4. Nitq tarixi səciyyə daşıyır, dil isə “tarixdən xaric xarakterə malikdir”, arxonikdir.
5. Nitq ünsürləri arasındakı münasibət səbəbiyyət asılılığı əsasında mövcud olursa, dil ünsürləri arasındakı münasibətlər funksional asılılıq əsasında mövcud olur (de Sössür, 2003).
6. Nitq həmişə maddidir, dil isə mücərrəd bir sistem şəklində formalaşmağa meyillidir.

Dil vahidi və nitq vahidi

Dil vahidləri və onların səciyyəvi əlamətləri:

Dilə hazır şəkildə daxil olan leksik vahidlər (ünsürlər) *dil vahidləri* adlanır. Dil vahidlərinə aşağıdakılar daxildir:

- fonem;
- dil vahidlərinin məna cəhəti, işarələnmələr;
- söz;

- variant və invariant anlayışları (bu anlayışlar dilçiliyə fonologiyadan daxil olmuşdur).
- morfem;
- sabit söz birləşmələri;
- intonasiya vahidləri (ton, vurğu və s.).

Dil vahidləri nitqə sərbəst şəkildə daxil olur və hər biri müəyyən obyekt kimi fərqləndirilir.

Müzakirə

Nitq vahidləri sərbəst şəkildə nitq prosesi zamanı yaranır. Nitq vahidlərinə aşağıdakılar daxildir:

- söz birləşməsi,
- cümlə,
- anlam.

“Söz birləşməsi məqsədyönlü şəkildə danışq zamanı – nitq prosesində yaradılır. Cümlə nitqin məhsulu, yəni nitqin özüdür. Tək sözdən ibarət olan söz-cümlələr də cümləyə məxsus əlamətlərin daşıyıcısı olduğu üçün nitq vahidi hesab olunur. Bəzi dilçilər cümləni dil və nitqin ortaq vahidi hesab edirlər. Onlar təfəkkürdə cümlənin hazır strukturunun olduğunu əsas götürərək qeyd edirlər ki, beyində cümlənin hazır modeli mövcuddur” (von Humbolt, 2019, s. 96).

Dil vahidləri ilə nitq vahidlərinin ümumi cəhətləri

Nitq vahidi olan sözlərlə dil vahidi olan sözlər eyni nominativ funksiyanı yerinə yetirir və qrammatik baxımdan bir-birindən fərqlənmir. Sözü və söz birləşmələrinin qrammatik quruluşu onların dil faktı və ya nitq faktı olmasını dəqiqləşdirməkdə heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bu linqvistik hadisənin müəyyənləşdirilməsində aparıcı amil idiomatik və sərbəst məna ilə əlaqəlidir. İdiomatik məna ilə hazır şəkildə daxil olduğu üçün dil vahidi, sərbəst məna isə nitq prosesi zamanı formalaşdığına görə nitq vahidi hesab olunur.

Nəticə

Dil vahidləri ilə nitq vahidləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək məqsədilə söz və söz birləşmələrinin nümunə kimi götürülməsi məqsədəuyğundur. Dil adlandırılan hadisə ilə insan birbaşa kontaktda olmur, nitq isə müşahidə edilən, həm şifahi, həm də yazılı formada təzahür edən hadisədir. F. de Sössürün qənaətinə görə, tarixi baxımdan nitq faktı dil faktından əvvəl gəlir. Çünki dildə mövcud olan bütün elementlər ilkin olaraq nitq prosesi zamanı formalaşır və sınaqdan keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. (2019). *Dilçilik problemləri*. “Elm və təhsil”.
2. Cəfərov, Q. (2020). *Ümumi dilçilik müntəxabatı*. “Elm və təhsil”.
3. Cəfərov, Q. (2020). *Ümumi dilçilik etüdləri*. “Elm və təhsil”.
4. Qurbanov, A. (2011). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili*. II cild. “Elm”.
5. Qurbanov, A. (1988). *Ümumi dilçilik*. I cild. “Maarif”.
6. Cəfərov, Q., Həsənzadə, S. (2024). *Ümumi dilçilik öçerkləri*. “Elm və təhsil”.
7. Cəfərov, Q., Həsənzadə, S. (2021). *Ümumi dilçilik modelləri*. “Elm və təhsil”.
8. Cəfərov, Q. (2025). *Ümumi dilçilik mühazirələri*. I hissə. “Azərnəşr”.
9. de Sössür, F. (2003). *Ümumi dilçilik kursu*. “Nurlan”.
10. von Humbolt, W. (2019). *Məqalələr və fraqmentlər*. “Elm və təhsil”.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında dini məsələlərin tədrisinə dair

Ramiz Qasimov¹

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümunələrində yer alan dini ifadələrə istinadən yazılmış beytlərin orijinal üslubda öyrənilməsi və tədrisi problemləri təhlil edilmişdir. Azərbaycanın müstəqillik dövründə dini dəyərlərlə milli ədəbiyyatın bir arada öyrənilməsi və tədrisi zərurəti tədqiqat işinin aktuallığını müəyyənləşdirir. Məqalə, həm də islam sivilizasiyasına mənsub olan bir xalqın və onun ədəbiyyatının milli, bəşəri dəyərlər üzərində təhlili ehtiyacından yazılmışdır. Tədqiqat zamanı induktiv, deduktiv, təsviri, statistik, analiz, sintez kimi metod və üsullarından istifadə edilmişdir. Məqalədə klassik ədəbiyyatda, habelə X.Şirvani, N. Gəncəvi, İ. Nəsimi, M. Füzuli kimi böyük sənətkarların yaradıcılığında rast gəlinən dini motivli ifadələr, Quran ayələrinə istinadən yazılmış beyt və misralar müstəqillik dövrünün tələblərinə uyğun olaraq yenidən təhlil edilmişdir. Tədqiqat işində Xaqaninin “Qəsideyi şiniyyə” əsərinin Quranın “Nun vəl qələm” surəsinə, N. Gəncəvinin minacatlarından biri surf Quranın “İxlas” surəsinə tam uyğun şəkildə yazıldığı qeyd olunmuşdur. Nəsiminin əsərlərindəki “mazağəl bəsər” və bu kimi konkret örnəklər Qurandan gətirilən istinadlar olaraq özünəməxsus mahiyyət və məzmun kəsb edir.

AÇAR SÖZLƏR

klassik ədəbiyyat, dini ifadələr, Quran

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 23.02.2026

Qəbul edilib: 18.05.2026

¹Filologiya elmləri doktoru, dosent, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan
<https://orcid.org/00000001-9905-4348> | ramizqasimli44@gmail.com

On the Study of Religious Issues in Azerbaijan Classical Literature

Ramiz Gasimov ¹

ABSTRACT

The article analyzes the problems of studying and teaching verses written with reference to religious expressions in a number of examples of Azerbaijani classical literature in accordance with the original. The necessity of studying and teaching national literature together with religious values during the period of Azerbaijan's independence determines the relevance of the work. This also arose from the need to analyze a people belonging to the Islamic civilization and its literature on both national and human values. Methods and techniques such as inductive, deductive, descriptive, statistical, analysis and synthesis were used during the research. The article reanalyzes the expressions, verses and verses with religious motives and references to religion and the Qur'an found in classical literature, as well as in the work of great artists such as Kh. Shirvani, N. Ganjavi, I. Nasimi, M. Fuzuli, in the light of the requirements of the period of independence. It has been shown that Khagani's "Qasidayi shiniyya" was written with reference to the Surah "Nun wal Qalem" of the Qur'an and that specific expressions were used. One of N. Ganjavi's minajats was written in full accordance with the Surah "Ikhlas" of the Qur'an. In Nasimi's works, "mazaghil basar" and similar specific examples acquire a unique essence and content as references from the Qur'an.

KEYWORDS

classical literature, religious expressions, the Qur'an

ARTICLE HISTORY

Received: 23.02.2026

Accepted: 18.05.2026

¹Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Nakhchivan Teachers Institute. Azerbaijan
<https://orcid.org/00000001-9905-4348> | ramizqasimli44@gmail.com

Giriş

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirib, suverenliyini bərpa etdiyi, dünya ölkələrinə integrasiya şəraitində yaşadığı bir dövrdə ədəbiyyatın milli dəyərlər və tarix kontekstində öyrənilməsi aktual və diqqətəlayiq bir məsələdir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı ötən əsrin sovet dövrü mərhələsində senzura və anti-milli tələbləri şəraitində öyrənilməsi üçün nümunələr əsl məna və məzmunundan uzaqlaşdırılmış, bir çox hallarda onların əsas mənalari təhrif edilmiş, əsərlərin ideya yükü və məzmunu öz orijinallığını itirmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu məqalə konkret nümunələri təhlil etməklə məhz Azərbaycan klassik ədəbiyyatının yenidən milli-mənəvi və dini dəyərlərə, milli fəlsəfi düşüncəyə uyğun öyrənilməsinə əsas verir. Tədqiqatın əsas məqsədi vaxtilə islam sivilizasiyasının yaradıcılarından olan qiymətli sənətkarların yaradıcılığını dərinədən tədqiq etmək üçün onları orijinal tələbə uyğun dini terminlərlə əlaqəli şəkildə öyrənməkdir. Quran ayələrini və dini ifadələri nəzərə almadan, onların məna gücünü dərk etmədən klassik ədəbiyyatı bütün incəlikləri ilə izah və şərh etmək mümkün deyil.

Metodlar

Tədqiqat zamanı analiz və sintez, induktiv və deduktiv, tarixi-müqayisəli, təsviri, sinxron və digər metod və üsullardan istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Tədqiqat işində əldə edilən nəticələr aşağıdakılardır:

– klassik ədəbiyyat nümunələrində rast gəlinən dini məzmunlu söz və ifadələr, konkret ayələr, hadisələr və s. müəyyən düşüncə, həyat və inanc tərzinin, o cümlədən islam sivilizasiyasına mənsubluğun təzahürü kimi öz əksini tapır.

– Azərbaycan klassik ədəbiyyat nümunələri konkret dövr, şərait və dəyərlərə mənsub olduğu üçün onların bədii tərcüməsində və tədrisində dini mənbələrdən, Quran və digər kitablardan götürülən ayələrin istifadə səbəbi və məzmunu orijinal formaya uyğun şəkildə izah edilməlidir. Bu dini ifadələr bədii mətnlə əlaqəli şəkildə məna daşıyaraq müəllifin məqsəd və ideyasını dəyişməz etmək və müqəddəs məzmununda ifadə edir;

– X. Şirvani, N. Gəncəvi, İ. Nəsimi, M. Füzuli yaradıcılıqlarında və digər klassik ədəbiyyat nümunələrində “rəbbi-həbli”, “mazağəl bəsər”, “səvvərəkəllahü əla şəklihi” və s. nümunələr məhz Quran ayələrinə istinad edilərək insanın yaranışı və varoluşunu dəyişməz və müqəddəs bir məzmununda ifadə etmək məqsədi daşıyır;

– Dini ifadələr daha ciddi fəlsəfi mahiyyət kəsb edən, düşüncə tərzini üçün dəyişməz və yüksək dəyər daşıyan məzmun formalaşdırır;

– İmadəddin Nəsimi və onun mənsub olduğu dini-fəlsəfi cərəyanın klassiklərinin yaradıcılıqlarındakı dini ifadələr sufiyanə məzmun kəsb edərək insanı müqəddəs və toxunulmaz varlıq kimi təqdim etmək məqsədi daşıyır.

Müzakirə

Böyük yunan filosofu Aristotelin fikrincə, ədəbiyyat tarixdən daha ciddi bir şahədir (Aristoteles, 1987). Ədəbiyyat insan yarandığı tarixdən etibarən həyat və yaşamla birgə var olmuş, həyatın estetik-emosional əksi kimi müəyyənlanmışdır. Bu baxımdan ədəbiyyat insanın həyatının, arzu və ideyalarının bədii əksətdirmə vasitəsidir. Ədəbiyyat sənət olmaqla yanaşı, fəlsəfə, tarix, psixologiya, pedaqogika, dilçilik, astronomiya və s. ilə sıx əlaqəli şahədir və eyni zamanda milli düşüncə, mənəviyyat, tarixi ensiklopediya, dünyadərki və bilikləri öyrənmə vasitəsidir. Bədii ədəbiyyatın tədrisi bu kimi çoxsaylı arqumentlərə dayanaraq həmişə aktuallıq qazanmış, milli-mənəvi düşüncə və dəyərlərin mənimsənilmə mənbəyi olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev bədii ədəbiyyatın bu cür mühüm keyfiyyətlərini nəzərə alaraq qeyd etmişdir: “...insanlara şeir qədər, ədəbiyyat qədər, mədəniyyət nümunələri qədər güclü təsir edən, yəni insanlığın mənəviyyatına, əxlaqına, tərbiyəsinə, fikirlərin formalaşmasına bu qədər güclü təsir edən güclü vasitə yoxdur” (Müdrək fikirlər, 2025). Bu barədə akademik İsa Həbibbəyli yazırdı: “Tarix boyu böyük ədəbiyyat həmişə dünyanın qüdrətli dövlət xadimlərinin həyatında və siyasi fəaliyyətində mühüm yer tutmuşdur” (Həbibbəyli, 2010). Bu mənada klassik ədəbiyyatımızın, klassik söz sənətkarlarının yaradıcılığının müasir dövrdə yenidən öyrənilməsinə və tədris edilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Digər tərəfdən klassiklərin yaradıcılığında insan, dünya, həyat kimi vacib fəlsəfi anlayışlar dünya xalqlarının müqəddəs dini dəyərləri, dini kitablarının hökmləri, habelə islami fikirləri və Quran ayələrilə əlaqəli kontekstdə yer almışdır. Təəssüf ki, sovet dövrü mərhələsində tədqiq edilən klassik ədəbiyyatımızın bədii siqləti məhz bu kimi zəruri mənəvi keyfiyyətlərdən arındırılaraq, dini düşüncə və əxlaqdan qoparılaraq təhlil və təqdim edilmişdir. Bunların səbəbi bəzən bir çox alimlərin dini savadsızlığı, bəzən isə sovet avtoritar rejiminin dəhşətli senzura və anti-dini, anti-milli siyasəti ilə əlaqədar olmuşdur. Klassik ədəbiyyatımızı tədqiq edən bəzi alimlərimizin dini təhsil aldıklarını, Quranla yaxından tanış olduqlarını, məxsusi olaraq islam sivilizasiyasının üzvü olduqlarını nəzərə alsaq, Qurandan gələn ayələrin, söz və ifadələrin bədii ədəbiyyatın poetikasına daxil olma səbəblərini anlamaq olar.

XII yüz ilin görkəmli söz ustadı Xaqani Şirvaninin məşhur “Qəsidiyyə şiniyyə” əsəri qeyd edilən mətləblər baxımından zəngin nümunədir. Əsərin ümumi məzmunu insan və onun həyata hazırlığı, dünyanı və özünü dərki ilə bağlıdır. Əsərin məzmununu dərinədən anlamaq üçün şairin ideoloji cəhətdən bağlı olduğu islam aləmində insanın dünyaya gəlişi, təlimi və həyata hazırlığı barədə müəyyən fikirləri nəzərdən keçirmək lazımdır. Bizim fikrimizcə, şair əsərdə “Qurani-Kərim”in “Nun vəl qələm” surəsinə istinad edərək

kasıblıqdan şikayətlənməməyi, sahib olduqlarını qorumağı, var-dövlətə aludə olmamağı təlqin etmişdir. Sənətkarın fikrincə, insan gəzən bir “heç”dir, sonunda torpağa qarışan bir “çürüntü”dür. Çox-çox arzuladığı və nail ola biləcəyi var-dövlət isə onun qəmidir (Xaqani, 2004).

Süleymana bərabərdir hər hümmət sahibi dərviş,
O, “rəbbi-həbli” təblinin səmindən titrər eyvanı
(Xaqani, 2004, s. 102).

Hümməti olan hər kəsin Süleymana tayı-bərabəri var, yəni dünyanın şərinə, nemət və varına sahibliyi var. Bu kəslərin hər birinin işindən bir səs baş qaldırır səslər: “Ey yatanlar, oyanın!” Əslində bu ifadə sufi poeziyasında tez-tez istifadə edilən məcazi bir məfhumdur. Sufi təlqininə görə, insanlar dünyəvi həyatda ölüdürlər, onlar yatanda ayılacaqlar. Məsələn, Mövlana Cəlaləddin Ruminin poetik ifadəsinə görə, “insan yuxudadır, Haqq dəvət edir”. İ.Nəsimi, M. Füzuli yaradıcılığında həyat “yuxu” kimi təqdim edilmişdir. Görünür ki, bir sıra sənətkarlar sufi olmasalar da, yaradıcılıqlarında qəlibləşmiş sufiyanə ifadə və ya terminlərdən istifadə etmişlər. Fikrimizcə, klassik ədəbiyyatda işlədilən bu deyim Quranda “dünya qəflət yuxusudur, məşhərdə ayılacaqlar” ifadəsinə və “İnsanlar yuxudadır, öldükləri zaman ayılacaqlar” (Həzrəti Əli) hədisi üzərində müəyyənlanmışdır. Xaqani Şirvaninin qəsidəsindəki “Rəbbi-həbli” Quranda bir neçə yerdə peyğəmbərlərin dilindən işlədilən məşhur ifadədir. Zəkəriyyə və İbrahim peyğəmbərin dilindən övlad və ya hər hansı nemət istəyi ilə bağlı Allaha yalvarış, dua olaraq deyilmişdir. Quranın “Sıffat”, “Ənbiya”, “Ali-imran” surələrində işlədilən bu sözdən Xaqaninin də istifadə etməsinin poetik səbəbi və mahiyyəti olduğu konkret nümunələrlə göstərilmişdir.

Dünyanın və islam sivilizasiyasının nəhəng söz dühalarından olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında da ədəbi fikirlərlə dini hökmlərin bir-birini tamamlamasına rast gəlinir. Müəyyən fikirlərin ifadəsinə əsaslandırmaq məqsədilə Qurana və onun hökmlərinə istinad Nizaminin də yaradıcılıq ənənələrində özünü təsbit edir. Nizaminin əsərlərinin tərcüməsi çap edilərkən belə nüansların bəzilərinin izah və şərh verilmiş, bir çoxları isə qeyd etdiyimiz səbəblər üzündən şərh edilməmişdir. Belə örnəklərdən biri də “Sirlər xəzinəsi” əsərindəki minacat nümunəsidir:

Ey bütün varlıqlara bu dünyada can verən,
Gücsüz torpağa belə qanad verən, qan verən!
Bayrağının altında əyləşib bütün cahan,
Sən özündən doğuldun, biz sənin cəlalından.
Varlığında görünmür nə surət, nə də tərkib,
Heç kimə bənzəməzsən, de, kim sənə bənzəyib?!
Dönməz, dəyişməz varlıq tapılırsa o, sənsən,

Ölməyib, ölməyəcək qüdrət varsa, o sənsən!
Sən yaşarı və sonsuz, bizsə gəldi-gedəri,
Hökmündədir kainat, yerin, göyün məhvəri!
...Başlanğıcsız varlığın cahana hayqırmada,
“Mən həqqəm!” Səndən savay kimdən qopar bu nida?!
(Nizami, 2004, s. 27)

Əlbəttə, Nizaminin bu məşhur minacatını dərinlən anlamaq üçün Quranın ən kiçik surələrindən olan və sırf Tanrının təsvirinə həsr edilən “İxlas” surəsini bilmək, onunla əlaqələndirmək lazımdır. Məhz həmin surənin ayələri ilə poetik minacatın misraları arasında tam uyğunluq yaranır və bir-birlərini tamamlayırlar. Bu, həm də onunla əlaqəlidir ki, Tanrı haqqında Quranda buyrulan hökmlərdən əlavə fikirlər, Allaha şərik qoşmaq kimi ağır bir günah hesab edilirdi. Buna görə də bədii yaradıcılıqda Tanrı haqqında fikir bildirmək üçün yalnız müqəddəs kitablara, o cümlədən Quran ayələrinə istinad etmək tələb edilirdi və yalnız bu, doğru hesab edilirdi. Buna görə də Nizami Gəncəvi qeyd edilən minacatında sanki Quranın “İxlas” surəsini poetik tərcümədə təqdim etmişdir.

Məlumdur ki, “Türk ədəbiyyatının kitab şəklindəki məlum olan ən qədim mətnlərindən olan “Qutadqu Bilig” (XI yüz il) və “Atabətül-həqaiq” (XII yüz il) İslam ədəbiyyatının da ilk mənzum örnəkləri olaraq məzmununu Qurandan almışlar. Bu əsərlərdəki ayə və hədislər ilk dəfə türk dilinə tərcümə edilmişdir” (Uzun, 2001, s. 24–25). Qurani-Kərim işığında Füzuli qəzəllərini izləyən Akif Məmmədov bu istiqamətdə xeyli nümunələri araşdıraraq yazırdı: “Qurani-Kərim” təkcə Azərbaycan klassik ədəbiyyatına deyil, bütün dünya ədəbiyyatına, bədii fikir tarixinə dərin təsir etmişdir. Səhsız-hesabsız ədəbi nümunələrdə Müqəddəs kitabın motivləri bu və digər dərəcədə öz əksini tapmışdır (Məmmədov, 2017). Qeyd edilən bu kimi hallar yaradıcılığında sufi təriqətlərini ardıcıl izləyən sənətkarlarda daha çox müşahidə edilir. İmadəddin Nəsiminin, o cümlədən bir sıra sənətkarların yaradıcılığında rast gəlinən “mazağəl-bəsər” ifadəsi də sırf Qurandan götürülən dini kəlamlardan biridir.

Qaşları nəsrı-minəllah, çün saçı fəthün qərib,
Kırpıgı inna-fətəhna, çeşmi mazağəl-bəsər
(Nəsimi, 2004, s. 169).

Bir sıra misralarda rast gəlinən “nəsrı-minəllah”, “fəthün qərib” söz birləşmələri bilavasitə Quranda istifadə olunmasalar da, Quran poetikasından yaranmış ifadələrdirlər. “Qaşları nəsrı-minəlləh”, – “Allah tərəfindən gələn yardım/zəfər” olaraq başa düşülə bilər. Məlumdur ki, klassik ədəbiyyatda qaş gözəlliyin əsas simvolu kimi təsvir olunur. Bu səbəbdən İ. Nəsiminin mənsub olduğu hürufi cərəyanında qaş Tanrının insanda təcəssüm etdiyi xüsusi işarələrdən biri kimi mənalandırılır. “Qaş – qibləyə və mehraba işarədir.

...Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) merac zamanı Allahla yaxınlığını ifadə edən “qabi-qövseyin” anlamında işlədilir” (Babayev, 2014, s. 132). Nəsiminin işlətdiyi bu ifadə, mənə etibarilə Quranın “Ali-İmran” surəsindəki (3/126) “Zəfər ancaq yenilməz qüdrət və hikmət sahibi olan Allahdandır” ayəsinə işarə edir (Quran, 2003). Nəsimi ayəni təkrar etmədən termini estetizasiya edərək iqtibas etmişdir. “Saçı fəthün qərib” ifadəsi “yaxın gələcəkdə baş verəcək fəth” mənasında anlaşılar. “Saç” klassik ədəbiyyatda, təsəvvüfdə “gecə, qaranlıq, zülmət, küfr, kəsrət, dünyəvi həvəs, maddi dünya və s. rəmzidir” (Babayev, 2014, s. 134). Görünür, Nəsimi “fəthün-qərib” ifadəsini də Quranın “Saff” surəsinin “Allah dilədiyi kimsəni köməyi ilə dəstəkləyər” (61\13, Quran, 2003) ayəsi ilə əlaqələndirərək Allahın sevdiyi bəndəsinə hər zaman yardım etdiyinə işarə etmişdir. Misradakı “mazağəl bəsər” ifadəsi Quranın “Ma zağal bəsaru və ma tağa” ayəsindən götürülmüşdür. Ayənin mənası “Göz nə yayındı, nə də başqa bir yerə baxdı. Göz (gördüyündən) yayınmadı və (onu) aşmadı” mənasında ifadə olunur. Ayədə Hz. Peyğəmbərin Cəbrail gördüyü anda baxışlarını onun üzərində sabitləşdirməsi, nəzərlərini üzərindən yayındara bilməməsi təsvir olunmuşdur (Kurani-Kerim, 2008). Fikrimizcə, Nəsiminin poetik ifadələrlə əks etdirmək istədiyi “gözlər” məhz “üzərindən nəzərləri yayındarmaq mümkün olmadığı” fikrini ehtiva etmək üçündür. Nəsimi və onun mənsub olduğu ədəbi cərəyanın təbirincə, insan İlahinin hüsnüdür, bu müqəddəsliyə laqeyd qalmaq olmaz. Çünki onun gözəlliyi ilahidir. Məhz bu ilahi gözəllik müqəddəs kitabın dəyişdirilə bilməz ayələrilə təqdim edilmişdir ki, insana olan münasibətin müqəddəsliyi özünü ehtiva etsin və bu təsiri buraxa bilsin.

Bədii mətnin Quranla əlaqələndirilməsi Nəsiminin “Surəti çün əhsəni-təqvim imiş” başlıqlı dördlüyündə də çox maraqlı və zəngindir. Bu dördlüyün hər misrasında sözün yalnız məcazi, təsəvvüf və dini rəmzlərə bürünmüş mənalarda anlaşılan örneklərinə rast gəlirik:

Surəti çün əhsəni-təqvim imiş,
Səndə zühur eylədi sübhanımız.
“Səvvərəkəllahü əla şəklihi”
İştə nəbinin sözü bürhanımız

(Nəsimi, 2004, s. 12).

Dördlükdə “Surəti əhsəni-təqvim” ifadəsi “surəti ən üstün biçimdə, ən gözəl surətdə yaradılmış” mənasında işlədilmişdir. “Əhsəni-təqvim” Quranın “Tin” surəsinin “Biz insanı ən gözəl şəkildə/ən üstün biçimdə yaratdıq” (95\4, Quran, 2003) ayəsi ilə əlaqələnmiş və estetizasiya olunmuşdur. İkinci misradakı “sübhan” sözü “nöqsansız, hər cür eyibdən uzaq” mənalarda işlənir və “sübhanəllah” sözü olaraq “Allah hər cür eyibdən, nöqsandan uzaqdır!” mənasını verən ilahi bir rənz daşıyır. Misranın mənası “Hər cür eyibsizlik səndə zühur tapdı” anlamını ifadə edir. “Səvvərəkəllahü əla şəklihi” – “Allah sənə onun surətində şəkilləndirsin” mənasında işlədilir. İnsanı Allahın maddi hüsnü, camalı kimi görən Nəsimi üçün məhz gözəlin də hüsnünün təkrarsız və gözoşxayan təsvir edilməsi təbiidir. Sonuncu

misrada işlənən “bürhan” isə “haqqı nahaqdan ayıran qəti dəlil, sübut, əsas və ya isbat” mənalarını verən bir ifadədir. “Bu da Allahın elçisinin dəlil olan sözü” anlamını ifadə edir ki, ümumən, dördlük hürufilərin ustad hesab etdikləri Fəzlullah Nəimiyyə və onun ideyalarına görə ən ali varlıq olan insana həsr edilmiş, üstünlük və gözəllikləri vəsf edilmişdir.

Nəsiminin başqa bir misrasında da belə bir ifadə keçir:

Ey əlləzi-yüvəsvis, taətlərin həbadır,
Əgri yolun zəlalət, çürük sözün xətdir

(Nəsimi, 2004, s. 18).

“Əlləzü-yüvəsvis” Quranın “Ən-nas” surəsində keçən, mənası “əlləzi” – “o kəs ki”, “yüvəsvis” – “vəsvəsə verən” izahına gələn bir anlayışdır. “Taət” “Allahın əmrlərini yerinə yetirmə, itaət etmə və ibadət” mənasında, “həba” isə məcazi mənada “boş, faydasız, əbəs, heç” mənalarını verir. Misranın mənası “Ey vəsvəsə verən kəs, ibadətlərin bir heçdir” mənasında izah edilməlidir.

Yenə də İmadəddin Nəsimidən olan bir misrada bu cür dini əhəmiyyətli ifadə keçməkdədir:

La-reybə-illa vəchəhu gəldi anın vəchində uş,
Aləmdə hüsnün vəchinə mən vəchi-bürhan gəlmişəm

(Nəsmi, 2004, s. 23).

“La-reybə-illa vəchəhu” ifadəsinin mənası “şübhəsiz, yalnız Onun üzü qalıcıdır” mənasını verir ki, bu da Quranda Allahın əmr və hökmünü ortaya qoyan, Tanrının sifət və əlamətlərini təsdiq edən bir ayəyəndir. “Ər-rəhman” surəsinin 27-ci ayəsində deyilir ki, “Allahın üzü (zatı) isə qalıcıdır” (Quran, 2003). Bu cür izah etmək olar ki, “Şübhəsiz, yalnız Onun üzü qalıcıdır” şəklində gəldi onun çöhrəsi. Yenə də bu izah və mənalandırma Nəsiminin mənsub olduğu fəlsəfi və ədəbi cərəyanın insanın üzünü haqqın maddi üzü olaraq dəyərləndirməsi kontekstindən doğur. Nəsimi üçün insanın üzü öz əlamət və xüsusiyyətlərilə Tanrının simasıdır.

Nəticə

Beləliklə, tədqiqat işində bu nəticələrə gəlinib:

– Azərbaycan klassik ədəbiyyat nümunələri konkret dövr, şərait və dəyərlərlə qovuşuq olduğu üçün onların bədii tərcüməsində və tədrisində dini mənbələrdən, Quran və digər kitablardan gətirilən ayələr düzgün təqdim edilməli və yenidən oxunmalıdır;

– Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli yaradıcılıqlarında və digər klassik ədəbiyyat nümunələrində “rəbbi-həbli”, “mazağəl bəsər” və b. kimi nümunələr məhz Quran ayələrinə istinadən yer tutduğu üçün orijinalına uyğun şəkildə öyrədilməli və mənasının səhihliyi qorunmalıdır;

– Bu kimi örnəklərdə yer tapan dini ifadələr daha ciddi fəlsəfi mahiyyət kəsb edən, düşüncə tərzini üçün dəyişilməzlik və yüksək dəyər daşıyan məzmun ortaya qoyurlar və s.

Ədəbiyyat

1. Babayev, Y. (2014). *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. “Elm və təhsil”.
2. Həbibbəyli, İ. (2010). Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimində ədəbiyyat siyasəti və müasir dövr. *“Azərbaycan” qəzeti*.
3. Şirvani, X. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. “Lider” nəşriyyatı.
4. Gəncəvi, N. (2004). *Sirlər xəzinəsi*. “Lider” nəşriyyatı.
5. Nəsimi, İ. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə, II c. “Lider” nəşriyyatı.
6. Şirvani, X. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. “Lider” nəşriyyatı.
7. Aristoteles. (1987). *Poetika*. “Evrin” Matbaacılık.
8. *Heydər Əliyevin müdrik kəlamları*. (2025).
<https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/index/85/>
9. Qasimov, R. (2020). *Söz mülkünün xaqanı*.
<https://sabaha-inamla.az/edebiyat/16467-soz-mulkunun-xaqani-ramz-qasimov.html>
10. Məmmədov, A. (2017). *Füzuli qəzəlləri Qurani-Kərimin işığında*.
<https://senet.az/bloq/fuzuli-qezelleri-qurani-kerimin-isiginda-akif-memmedov-3454>
11. *Quran*. (2025). <https://quran.az>
12. Uzun, M. (2001). *Kuran ve tefsir araştırmaları*.
https://isamveri.org/pdfdrq/D119871/2000/2000_UZUNM.pdf
13. *Kurani-Kerim*. (2008). <https://kuran-ikerim.org/meal/diyanet/necm-suresi>

İbtidai siniflərdə nisbətən çətin hesab olunan sözlərin semantik təhlili

Könül Məmmədova¹

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinə tanış olmayan, nisbətən çətin hesab edilən sözlərin semantik izahından bəhs olunur. Bildiyimiz kimi, öz məzmununda işlənmiş söz ən müdrik mənə daşıyıcısıdır. Azərbaycan dili təlimində sözün mənə xüsusiyyətləri üzərində aparılan işlər daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə ibtidai siniflərdə tədris edilən Azərbaycan dili fənni şagirdlərin ana dilinin hər bir kəlməsinə qarşı həssaslıqla, hörmətlə və sevgi ilə yanaşmasına zəmin yaradır. Bu proses nəticəsində kiçikyaşlı məktəblilər ana dilini daha dərindən mənimsəyir, onun incəliklərini dərk edir və öyrənirlər. İbtidai sinif şagirdləri üçün çətin sözlər qrupuna terminlər, elmi anlayışlar, neologizmlər, kalkalar, dialektizmlər, poetizmlər, alınma sözlər, işlək olmayan və ya az işlək olan sözlər, yazılışı tələffüzündən fərqlənən sözlər, frazeoloji ifadələr, arxaizmlər, mənası tanış olmayan yeni sözlər, omonimlər, omoqraflar, paronimlər, omoformlar, antroponimlər və digər leksik vahidlər daxildir. Qeyd olunan sözlər şagirdlər tərəfindən tam mənimsənilmədikdə onların hər biri “çətin söz” kimi dəyərləndirilir və nəticədə nitq mədəniyyətinin formalaşmasına maneə yaradan amillərdən birinə çevrilirlər.

AÇAR SÖZLƏR

sözün mənə xüsusiyyətləri, çətin sözlər, lüğət fondu

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 14.02.2026

Qəbul edilib: 28.05.2026

¹Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan <http://orcid.org/0000-0001-8664-4912> | konul.1970@mail.ru

Semantic Analysis of Relatively Complex Words in Primary Education

Konul Mammadova¹

ABSTRACT

The article deals with the semantic explanation of words that are unfamiliar and considered relatively difficult for primary school students. In the course of this process a word used in its appropriate context is the most profound carrier of meaning. In Azerbaijani language teaching, work focused on the semantic features of words has always been of great importance. Especially in primary grades, the subject of Azerbaijani language creates a foundation for students to approach every word of their native language with sensitivity, respect, and love. In the course of this process, young students become more deeply acquainted with their mother tongue and explore and learn its nuances. The group of difficult words for primary school students includes terms, scientific concepts, neologisms, calques, dialectisms, poetic words, borrowed words, obsolete words, rarely used words, words whose spelling differs from pronunciation, phraseological expressions, archaisms, newly coined words with unfamiliar meanings, homonyms, homographs, paronyms, homoforms, anthroponyms, etc. Unless these words are fully mastered, each of them remains a “difficult word” and becomes a barrier to the development of students' speech culture.

KEYWORDS

Lexical semantics, challenging words, vocabulary range

ARTICLE HISTORY

Received: 14.02.2026

Accepted: 28.05.2026

¹Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<http://orcid.org/0000-0001-8664-4912> | konul.1970@mail.ru

Giriş

Söz psixoloji cəhətdən böyük şüuraltı qüvvəyə, pedaqoji baxımdan isə dərin təsir gücünə malik ünsiyyət vasitəsidir. Öz məzmununda işlənmiş söz ən müdrik mənə daşıyıcılarından biridir. Söz, geniş semantik imkanlara malik olduğundan onun öyrədilməsinə xüsusi diqqət göstərilməlidir. Xüsusilə ibtidai siniflərdə bu məsələyə daha həssas yanaşılmalıdır, çünki şagirdlər adətən həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycan dili təliminə cəlb olunur, doğma dilin gözəlliyini, ahəngdarlığını duyaraq mənimsəyirlər. Məhz buna görə də Azərbaycan dilinin tədrisi deyərək yalnız dilin fonetikasi, morfologiyası, sintaksisi və s. kimi istilahlardan deyil, eyni zamanda bədii sözün imkanları və onun insana təsir gücü də nəzərə alınmalıdır. İbtidai sinif şagirdlərində sözə həssas münasibətin formalaşdırılması onların nitqinin, təfəkkürünün və intellektual qabiliyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan, Ana dili fənni həm də digər fənlərin daha səmərəli öyrədilməsinə zəmin yaradır.

Metodlar

“İbtidai siniflərdə nisbətən çətin hesab olunan sözlərin semantik təhlili” adlı tədqiqat işi aparılarkən pedaqoji-metodik ədəbiyyatın təhlili, müşahidə, müsahibə, nəzəri-təhlil, təsvir, deduksiya və induksiya metodlarından istifadə olunmuşdur. Şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün onun hərtərəfli inkişafının qayğısına qalmaq lazımdır. Bu amilləri nəzərə alaraq ibtidai sinif müəllimləri nitq təliminin müxtəlif üsul və metodlarından düzgün istifadə etməyi bacarmalı, şifahi və əyani metodlarla yanaşı, praktik və oyun xarakterli metodlardan da istifadə etməlidirlər.

Nəticələr

Kiçikyaşlı məktəblilərin söz ehtiyatı günü-gündən genişlənir. Onların ətraf aləmlə tanışlığı, məktəbdə, dərsləndənkənər fəaliyyətlərdə iştirakı, yeni mühitə daxil olması və ünsiyyət qurması lüğət fondunu müxtəlif tipli sözlərlə zənginləşdirməklə nəticələnir. Lakin öyrənənlər bu kəlmələrin əksəriyyətini qavramağa çətinlik çəkirlər. Mənasını, yazılışını, tələffüzünü bilmədikləri ifadələr onlar üçün “çətin sözlər”ə çevrilir. İbtidai sinif şagirdlərinin “çətin sözlər” qrupuna terminlər, elmi anlayışlar, neologizmlər, kalkalar, dialektizmlər (şivə sözlər), poetizmlər, alınma sözlər (ərəb-fars, rus-Avropa mənşəli), işlək olmayan sözlər, az işlək olan sözlər, yazılışı tələffüzündən fərqlənən sözlər, frazeoloji ifadələr, arxaizmlər, mənası tanış olmayan yeni sözlər, omonimlər (yazılışı və deyilişi eyni olub, leksik mənalara görə fərqlənən sözlər), omoqraflar (yazılışı eyni olub, vurğuya görə fərqlənən sözlər), paronimlər (tərkibindəki bir hərfə görə fərqlənən sözlər), omoformlar (yazılışı eyni olub, sözün kökünə görə fərqlənən sözlər), onomastik vahidlər, antroponimlər və s. daxildir. Həmin sözlər şagirdlər tərəfindən tam mənimsənilmədikdə onların hər biri

“çətin söz” kimi qəbul olunur və uşaqların nitq mədəniyyətinin formalaşmasına maneə yaradır. Deməli, ibtidai sinif şagirdi (o cümlədən hər kəs) üçün tanış olmayan hər bir söz çətin hesab olunur. Əslində, bu şərti anlayışdır. Əgər şagirdin nitqinin, ümumi inkişafının səviyyəsi, məktəbə necə hazırlıqlı gəlməsi, şəhərdə və ya kənddə yaşaması, nitqinə hansı dialektin təsir göstərməsi, intellektual hazırlığı, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınarsa, çətin hesab edilən bəzi sözlərin digər uşaqlar üçün çətinlik törətməməsi, əksinə, asan mənimsənilən (həm orfoqrafik, həm orfoepik, həm də semantik baxımdan) sözlərin isə onlara görə çətin olması aşkara çıxar. Bununla belə, hər bir sinif üzrə şagirdlərin əksəriyyəti üçün çətin hesab edilən sözlər mövcuddur.

Müzakirə

İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində kiçikyaşlı məktəblilərə tanış olmayan sözlərin mənimsədilməsi zamanı semantik baxımdan çətinlik törədən sözlər sırasında terminlər xüsusi yer tutur. Termin – sözdür, lakin hər bir söz termin deyildir. Onlar elmi dilin əsasını təşkil edir və elmi üslubda dəqiq mənada işlənməsi zəruridir. Terminlər hər hansı bir əşya və ya anlayışı bildirir, həmin sahənin mütəxəssisləri tərəfindən işlənir, adi məişət üslubunda onlara rast gəlinmir, əvəzində sinonimlərinə yer verilir (Abdullayev, 2014). Terminlərin ümumişlək sözlərdən fərqi onların mənasının hamı tərəfindən anlaşılıqlı olmasıdır. Bununla belə, termin ilə adi söz arasında qəti və keçilməz sərhəd qoymaq çətindir. Müasir şəraitdə bir çox terminlər gündəlik nitqə daxil olaraq adi sözlərə çevrilir və getdikcə ümumişlək xarakter daşıyır. Terminologiya olmadan dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmək mümkün deyildir. Terminologiya dedikdə, yalnız elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid adlar və sözlər deyil, eyni zamanda inkişafı bağlı meydana çıxan məfhumları ifadə etmək üçün dildə yaradılan bütün yeni sözlər nəzərdə tutulur. Termin elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq törəyən sözdür (Abbasov, 2017, s. 15).

Elmi anlayışlar və terminlər adətən uşaqlar üçün qısa zaman kəsiyində naməlum qalır, onların mənasının məzmununa uyğun şəkildə mənimsədilməsinin məhz məktəb dövrünə xas xüsusiyyət olması həm fizioloji, həm də psixoloji səbəblərdən qaynaqlanır. Pedaqoji texnologiyalar prosesin təşkilinə yönəldilərsə, metodik baxımdan müsbət nəticə əldə etmək mümkündür (Cəfərova, 2021, s. 140).

Bəzi müəllimlər tərəfindən termin və elmi anlayışlar məzmunca eyniləşdirilir və ya sinonim kimi təqdim edilir. Lakin birinci istilah hər hansı elm, texnika, texnologiya, incəsənət və digər sahələrdə bəzi anlayışların adını bildirən söz və ya söz birləşməsi olduğu halda, ikinci təfəkkürün forması, predmet və hadisələrin ən mühüm xüsusiyyətlərini, əlaqələrini və münasibətlərini düşüncədə vəhdətdə ifadə edən fikir; müəyyən ümumi və məcmunca onun üçün spesifik əlamətləri fərqləndirən və ümumiləşdirən düşüncə və ya düşüncələr sistemidir (Axundov, 2013).

Elmi anlayışların, terminlərin mənimsədilməsi uşağın nitqinin, təfəkkürünün inkişafında inqilabi rola malikdir. O, obrazlı anlayışların və mücərrəd təfəkkürün formalaşdırılması ilə sıx əlaqədardır. Kiçikyaşlı məktəblilərdə termin və elmi anlayışların öyrədilməsi məhz obrazlı təfəkkürə əsaslanmaqla həyata keçirilir. Prosesin məqsədyönlü və planlı şəkildə təşkili müsbət nəticənin əldə olunmasına zəmin yaradır, bu da 12 yaşdan sonrakı dövrü əhatə edir (Həbibova, 2016).

İbtidai sinif şagirdlərinə yeni sözlərin mənimsədilməsi yalnız eyni istiqamətli fəaliyyətlə məhdudlaşdırılmamalıdır. Ola bilsin ki, uşaq hər hansı kəlməni əvvəllər eşidib, lakin məzmununu dərk etməyib. Belə halda nitqin kəmiyyətcə zənginləşdirilməsi ona tanış olan sözün semantikasının mənimsədilməsi yönündə iş aparmaqla həyata keçirilməlidir. Kəmiyyətcə zənginləşmə çoxşaxəli proses olduğundan müəllim situasiyaya görə düzgün seçim etməyi bacarmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, “nitqin zənginləşdirilməsi yalnız kəmiyyətcə genişləndirilmədən ibarət deyil” (Baliyev, 2014). Nitqin yeni və tanış olmayan sözlər hesabına kəmiyyətcə zənginləşdirilməsi keyfiyyətcə genişləndirilməsindən kənarda aparıla bilməz. Onlar bir-birilə əlaqəli və vahid prosesin tərkib hissələri kimi eyni dərəcədə əhəmiyyətli və zəruridirlər.

Tanış olmayan, çətin sözlərin mənimsədilməsi şagirdlərin nitqlərinin saflaşmasına, yanlış anlaşılmalara qarşısının alınmasına, sözlərin deyilişi, yazılışı ilə bağlı səhvlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Kəlmələrlə yalnız semantik tanışlıq onların aktiv lüğət fonduna daxil olmasına əsas vermir. Söz yazılı və şifahi nitqdə düzgün şəkildə işlənərsə, aparılan işin səmərəliliyi ortaya çıxar, kiçikyaşlı şagirdlərin aktiv lüğət fondu formalaşar. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisi metodikasının əsas məqsədi yeni, tanış olmayan, çətin sözlər hesabına lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsidir. Məlumdur ki, hər bir dil daşıyıcısının lüğət fondu sözlərin işləkliyi baxımından fəal və passiv hissəyə ayrılır. Yaddaşın bu növündə fəal söz bazası, eşitmə və görmə analizatorlarında isə hərflər və səs kodlarından ibarət passiv baza yerləşir (Həsənlı, Abdullazadə, 2015).

Fəal və qeyri-fəal lüğəti müqayisə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, sözü mənimsəmək onun yalnız mənasını qavramaqdan ibarət deyil, əsas məqsəd hər bir kəlmənin nitqdə düzgün və məqamına uyğun istifadə olunmasıdır (Tağıyev, 2006). Şagird sözlərin mənasını anlayaraq düzgün istifadə edərsə, həmin kəlmə aktiv bazaya keçir və nitqdə rahatlıqla işlədilir. Əgər sözlər yalnız eşitmə və görmə kodlaşması şəklindədirsə, onda passiv bazada qalır. Belə kəlmələrin nitqdə istifadə ehtimalı isə aşağı olur.

Nəticə

1. Kiçikyaşlı məktəblilərin fəal və passiv lüğət bazaları arasında keçilməz sərhəd yoxdur, mobil davamlılıq var, aktiv bazanın tərkibi yeni, tanış olmayan, çətin sözlərin hesabına, yəni qeyri-fəal fondan keçməklə genişlənir. Müəllimin əsas vəzifəsi həmin prosesi düzgün tənzimləmək, idarə və təşkil etməkdən ibarətdir. Öyrədən öncədən məqsədyönlü fəaliyyət planı qurmalıdır. Bunu lüğət üzrə işin tərkib hissəsi kimi həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur.

2. İbtidai sinif şagirdlərinin dilimizin lüğət fonduna yiyələnmələrini təmin etmək və eyni sözün mənası, semantika üzərində məqsədyönlü iş aparmaq zəruridir.

3. Kiçikyaşlı məktəblilərə çətin olan sözlərin, anlayışların mənasının dəqiqləşdirilməsi istiqamətində iş qurmaq, eyni zamanda şagirdlərin sözün üslubi vəzifəsinin dərk edilməsi və nitqdə ondan faydalanmaq vərdişlərinin formalaşdırılması üzrə iş aparılmalıdır.

4. Kiçikyaşlı məktəblilərin söz bazasının fəallaşdırılması və səhvləri üzərində çalışmaları istiqamətində iş aparılmalıdır.

5. Tədris prosesinin daha uğurlu nəticələnməsi üçün semantik istiqamət digərləri ilə vəhdət təşkil etməlidir. Belə ki, çətin sözlərin orfoqrafik, orfoepik baxımdan mənimsədilməsi görülən pedaqoji işləri tamamlamaq, onlara yekun vurmaq xarakteri daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, İ. (2017). *Yazı qaydalarımızın kitabı-müqəddəsi. Orfoqrafiya lüğəti*. "Kaspi".
2. Abdullayev, N. (2014). *Nitq mədəniyyətinin əsasları*. "ADPU" nəşriyyatı.
3. Axundov, A. (2013). *Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti*. "Şərq-Qərb".
4. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 5.
5. Balıyev, H. (2014). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. "Qismət".
6. Cəfərova, N. (2021). *Oxu təliminin metodikası*. "ADPU" nəşriyyatı.
7. Həbibova, N. (2016). İbtidai siniflər üçün terminlər lüğəti. "Altun Kitab".
8. Həsənlı, B., Abdullazadə, N. (2015). *İfadəli oxu*. "Müəllim".
9. Tağıyev, B. (2006). *Oxu təlimi*. "ADPU" nəşriyyatı.
10. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Edu.gov.az. <http://edu.gov.az/upload/file/tehsil-pillesinin-dovlet-standartlari-ve-proqramlari.pdf>

Mikayıl Müşfiqin lirikası

*Pərixanım Soltanqızı (Hüseynova)*¹

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığı tədqiq edilir və onun ədəbiyyatın inkişafındakı rolu ön plana çəkilir. Şairin ədəbi fəaliyyətə başladığı dövrdə (1930–1935) nəşr olunan şeirlərində insan obrazı, onun yaradıcı təbiəti və mübarizə ruhu tərənnüm olunur. Bu nümunələrdə şairin yeni poetik forma və ifadə vasitələrindən istifadə etdiyi, eyni zamanda ədəbi ənənələrdən bəhrələndiyi vurğulanır. “Rənanın ölümü” və “Əfşan” şeirlərində köhnə ilə yeniliyin mübarizəsi, Rənanın və Əfşanın simasında yeni ideya tərəfdarlarının qolçomaq qalıqlarına qarşı mətanətlə mübarizə aparması və nəticədə qalib gəlməsi əks etdirilir. Məqalədə dövrün əsas ideyalarından biri olan xalqlar dostluğu mövzusunun Mikayıl Müşfiq yaradıcılığında tutduğu yer elmi təhlilə cəlb edilir. Tədqiqatda şairin “Ana” şeiri, lirik peyzaj yaratdığı bir sıra poetik nümunələr, eləcə də sevgi mövzusunda qələmə aldığı şeirlər araşdırılaraq şərh olunur. Məqalədə elmi polemika aparılır, təhlillər isə şairin şeirlərindən seçilmiş nümunələr əsasında sistemli şəkildə təqdim olunur.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbiyyat, poeziya, məhəbbət, insan obrazı

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 11.02.2026

Qəbul edilib: 16.05.2026

¹Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162> | huseynovaperixanim1962@gmail.com

Mikayil Mushfig's Lyrical Poetry

*Parikhanim Soltangizi (Huseynova)*¹

ABSTRACT

The article studies the work of Mikayil Mushfig, a prominent poet of Azerbaijani literature, and his role in the development of Azerbaijani Soviet literature is outlined. The poems published during the period when the writer began his literary activity (1930–1935) glorify the human image, creative nature, and struggle. It is emphasized that the poet used new poetic forms and means of expression in these poems, and benefited from literary traditions. The poems “Rana’s Death” and “Afshan” artistically reflect the struggle between the old and the new, the stubborn struggle of the new forces in the person of Rana and Afshan against the remnants of the scumbags, and their eventual victory. The article analyzes the place of the theme of friendship of peoples, one of the main ideas of Soviet literature, in Mikayil Mushfig’s work. The study examines and analyzes the poet’s poem “Mother,” a number of poetic examples created by him in a lyrical landscape, as well as poems written on the theme of love. The article conducts a scientific polemic, and the analyses are based on selected examples from the poet’s poems.

KEYWORDS

literature, poetry, love, human image

ARTICLE HISTORY

Received: 11.02.2026

Accepted: 16.05.2026

¹Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162> | huseynovaperixanim1962@gmail.com

Giriş

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri novatorluq idi. Bu orijinallıq S. Rüstəmin, M. Müşfiqin, R. Rzanın, S. Vurğunun, M. Rəfilinin və bu kimi digər sənətkarların yaradıcılığında öz ifadəsini tapmışdır. Lakin estetik baxımdan bu novatorluq daha çox M. Rəfili və R. Rza yaradıcılığında diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, şeir axtarışlarında bu sənətkarların yaradıcılığında sərbəstlik, fərqlilik və bir-birinə zidd xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Bu cəhətlər sərbəst şeirdə əks olunan əhvali-ruhiyyənin xarakterində və ideya-məzmun xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Belə ki, M. Rəfilidə sərbəst şeir dünyaya daha çox subyektiv münasibətin, fərdiyyətçilik psixologiyasının ifadə forması olduğu halda, R. Rzada bu, ümumi inqilabi əhvali-ruhiyyənin, tarixi optimizmin inikas forması idi (Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, 1967, s. 287). M. Müşfiq poeziyasında isə sərbəst şeir əməkçi xalqa bağlı, onun yaradıcı əməyi ilə qidalanan, sevinc əhvali-ruhiyyəli optimizim, azadlığın, bəşəri və ictimai psixologiyanın ifadə forması kimi çıxış edir.

“Müşfiqin lirikada yolu – şəxsi və ictimai, subyektiv və obyektiv cəhətlərin tam sintezi və vəhdəti yolu, lirikanı zamanənin ictimai-fəlsəfi məzmunu ilə zənginləşdirmək yolu idi” (Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, 1967, s. 286).

Mikayıl Müşfiq yaradıcı ailədə dünyaya gəlmişdir. Təbii ki, atasının istedadı şairin yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir. Mənbələrə görə, şairin atası Mirzə Qədir M. Maqomayevin “Şah İsmayıl” operasının librettosunun müəllifi olmuşdur.

Ədəbi fəaliyyətə 1926-cı ildən başlayan şairin 1930–1935-ci illərdə “Küləklər”, “Günün səsləri” kitabları, “Kəndli və ilan”, “Şəngül, Şüngül, Məngül” və s. kimi mənzum hekayələri çap olunmuşdur.

Metodlar

Tədqiqatın əsas məqsədi şairin yaradıcılığının mövzu, məzmun və ideya xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə araşdırmaq və dövrünün ədəbi mühitində tutduğu mövqeyi elmi-nəzəri baxımdan tədqiq etməkdir. Bu məqsədlə məqalədə bədii tədqiq və təhlil prinsiplərindən, integrasiya, təsviri, tarixi, nəzəri və müasir yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir. Təqdim olunmuş ədəbi-nəzəri məlumatlar elmi-filoloji aspektdə bədii nümunələr əsasında araşdırılmışdır.

Tədqiqatda şairin lirikasındakı əlaqələr araşdırılmış, onun Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafına verdiyi töhfələr elmi baxımdan yüksək qiymətləndirilmişdir.

Nəticələr

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, M. Müşfiq Azərbaycan ədəbiyyatına orijinallıq gətirmiş novator şair kimi şöhrət qazanmışdır. O, yaradıcılığında ədəbi ənənələrdən, klassik və şifahi xalq ədəbiyyatının poetik formalarından məharətlə istifadə etmişdir. Məhz bu xüsusiyyətlər M. Müşfiqi dövrünün qələm sahiblərindən fərqləndirir.

Müzakirə

M. Müşfiq “And”, “İnqilab”, “Torpaq və traktor”, “Yarış”, “Məktəbli şərqisi”, “Mingəçevir həsrəti”, “Tərtərhes nəğmələri” və s. şeirlərində insan obrazını, onun əməksevərliyi, zəhmətkeşliyi və yaradıcı təbiətini ön plana çıxarır, yeni poetik forma və vasitələrdən istifadə edərək ədəbi ənənələrdən yaradıcı şəkildə bəhrələnir.

“Rənanın ölümü” şeiri M. Müşfiqin yaradıcılığında seçilən nümunələrdən biridir. Şeirdə Azərbaycan kəndinin tərəqqisi təsvir edilir. Rəna yeni ideyaların tərəfdarıdır; o, qolçomaq qalıqlarına qarşı mübarizədə onların hiyləsinin qurbanına çevrilir və faciəli şəkildə öldürülür.

Şairin qələmə aldığı poetik nümunələrdən biri də “Əfşan” şeiridir. Burada çətinliklər və qurbanlar nəticəsində qələbənin əldə edildiyi təsvir olunur. Əfşan xarakter etibarilə C.Cabbarlının Almaz obrazını xatırladır. O da yenilikçi gənkdir, sələfi kimi kəndinin maddi rifahı naminə mübarizə aparır. Onun bu çağırışı köhnə düşüncəli dayısı Xasayın, eləcə də tüfeyli Biləndər və İbiş kimi obrazların narazılığına səbəb olur. Lakin şeirin sonunda Əfşan onlara qarşı mübarizədə qalib gəlir.

Hər iki şeirin əsas ideyası yeni ictimai quruluşun qurbanlar tələb etməsi fikri üzərində qurulub. Rəna apardığı mübarizədə faciəvi şəkildə həlak olsa da, prinsip və idealları sayəsində qələbə qazanır. O, öz ideyaları uğrunda, köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi yolunda şəhid olan Fəxrəddin obrazının davamçısı kimi təqdim olunur (N. Vəzirov, “Müsibəti-Fəxrəddin”).

M. Müşfiq lirik poeziyada da zəngin yaradıcılıq nümayiş etdirir. “Yenə o bağ olaydı”, “Yağış”, “Dəvət”, “Bir günəş, bir baxış”, “Yağış yağarkən” və digər şeirlərində lirik peyzaj yaradaraq oxucuda təbiətin gözəlliyinə dair dolğun təsəvvür formalaşdırır.

Hər tərəfdə sovuq, hər tərəfdə qar,
Yığılmış çillənin can boğazına.
Axşamkı fırtına, axşamkı ruzgar
Düşmüş nağıl kimi xalqın ağzına
(Müşfiq, 2008, s. 197).

“Ana” şeirində hələ kiçik yaşlarında ikən anasını itirmiş Müşfiqin yaşadığı hiss və duyğular, həsrət və ağrı dolu xatirələr təsvir olunur:

Ana dedim, ürəyimə yanar odlar saçıldı,
Ana dedim, bir ürpəniş hasil oldu canımda,
Ana dedim, qarşımda bir gözəl səhnə açıldı,
Ana dedim, fəqət onu görməz oldum yanımda.

Şairin “Sənin gözlərin”, “Tar”, “Yenə o bağ olaydı”, “Küləklər”, “Gecə”, “Teleqraf telləri” kimi şeirləri məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı nümunələrdəndir. Şair sevgi lirikasında insanın mənəvi aləmini tərənnüm edir, bir şəxsin hisslərinə ictimai məzmun verərək onu ümumiləşdirir. Müşfiqin məhəbbət lirikasında aşiq surəti fərd deyil, yüzlərlə aşıqın ümumiləşdirilmiş obrazı kimi təqdim olunur. Məsələn, “Sevirəm” şeirində yalnız bir nəfərin yaşadığı könül duyğuları tərənnüm olunmur:

Sevirəm
Bənövşə tək
Boynun bükərək
O məhzun duruşlarını.
Sevirəm
Mənimlə göz-gözə gələndə,
Şimşək baxışların vuruşlarını
(Müşfiq, 2004, s. 192).

“Yenə o bağ olaydı” şeirinin lirik qəhrəmanı aşıqdır. O, şeirdə coşub alışan, qısqanc bir gənc kimi təqdim olunur. Aşiq sevgilisini onun əndamını qucaqlayan dalğalara, suya, ləpələrə belə qısqanır.

Yenə o bağ olaydı, yenə o qumlu sahil,
Sular ötəydi dil-dil.
Saçın kimi qıvrılan dalğalara dalaydım,
Dalıb ilham alaydım.
Əndamını həvəslə qucaqlarkən dalğalar,
Qəlbimdə qasırğalar,
Fırtınalar coşaydı, qısqanlıqlar doğaydı,
Məni hirsim boğaydı...
(Müşfiq, 2004, s. 177)

Görkəmli ədəbiyyatşünas, müşfiqşünas alim, professor Gülhüseyn Hüseynoğlu qeyd edirdi: “Necə də təbiidir, səmimidir, insanidir, ürəkdən gələndir bu sözlər. Ürəkdən gəldiyi üçün də təsir edir, birbaşa ürəklərə gedir. Ayrı cür də mümkün deyil” (Müşfiq, 2004, s. 9).

Məhəbbət mövzusunə orijinallıq gətirən M. Müşfiq öz duyğularını sevdiyi qıza etiraf edir. Bu zaman o, ictimai duyğularını təhkiyəyə daxil etsə də, məhəbbət lirikasının mövzu və məzmununa, ideyasına, bədii bütövlüyünə və vəhdətinə xələl gətirmir. Şeirdə qəhrəmanın hiss və duyğuları ilə yanaşı, ictimai motivlərə də xüsusi yer verilir, aşiqin şəxsi səadət və fərəh hissi ümumiləşdirilərək ifadə olunur:

Bu yaz dostlarım bir az bəxtəvər olacaqlar,
Can-ciyər olacaqlar.
Bir az da uzaqlara açacaqlar yelkəni,
Ruh yeni, həyat yeni...
Çıxacaqlar göyləri aşaraq dönə-dönə
Buludların fəvqünə.
Uçacaqlar sabaha, uçacaqlar yarına,
Efir boşluqlarına.
Vaxtilə bir kölgə tək hür yaşamaq istəyən
Bu insan oğlu bilsən
Azadlıq ölkəsində daha şad olacaqdır,
Dünya dad alacaqdır
(Müşfiq, 2004, s. 179).

Bu nümunədə şair məhəbbət lirikasına müxtəlif poetik məna çalarları qatır, dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsini bədii şəkildə ifadə edir.

“Ədəbiyyatın, sənətin bitib-tükənməyən, tükənməyəcək, əzəli və əbədi mövzusunda, sənətkarların bütün zamanlarda, dönə-dönə müraciət etdikləri bəşəri mövzuda, məhəbbət mövzusunda Müşfiq də yazıb yaratmışdır” (Müşfiq, 2004, s. 8).

“Oxu, tar” şeirində şair fikir və hissin güclü vəhdətini poetik şəkildə əks etdirir.

Oxu, tar, oxu, tar!...
Səsindən ən lətif, şeirlər dinləyim.
Oxu, tar, bir qadar!
Nəğməni su kimi alısan ruhuma çiləyim.
Oxu, tar!
Səni kim unutar?
Ey geniş kütlənin açısı, şərbəti –
Alovlu sənəti!..

(Müşfiq, 2004, s. 122)

Tar şairin poeziyasında lirik obraz kimi əhəmiyyətli və geniş məna kəsb edir. Musiqinin xalq həyatındakı rolu, sənətin xəlqiliyi bu obraz vasitəsilə ifadə olunur. Aşıqın fəryadında xalqın dərdi və mübarizəsi səslənir:

Sən qulluq etmədin, məscidə, axunda,
Çalışdın həyatı sevməyin uğrunda.
Çoxları üzünə durdular,
Könlünü qırdılar,
Nə deyim o yekəbaşlara?!
Çaldılar ruhunu daşlara.
Üstündən bir qara yel kimi əsdilər,
Səsini kəsdilər.
Daşlandı çəkənlər nazını,
Böyləcə qırdılar aşığın sazını..
Sən xalqa “gül” dedin.
“Ey qüssə, öl dedin...”

(Müşfiq, 2004, s. 123–124)

Müşfiqə görə tar yalnız musiqi aləti deyil, o, yeni ictimai quruluş şəraitində hüquq qazanmış, öz tarixi-mədəni varlığını inkişaf etdirən azad bir xalqın səsidir (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1963, s. 214–215).

Tarın bir vaxtlar qadağan edilməsi və Milli Konservatoriyanın tədris proqramından çıxarılması Müşfiqin etirazına səbəb olmuş və şair “Oxu, tar” – deyə bu aləti ucaldaraq “üsyən” etmişdir.

Vaxtilə Xalq şairi S. Rüstəm “Tar səsə qoyulur” şeirində:

Kəs səsini, ötmə dedim! ötmə dedim, ötmə, tar!
İstəməyir proletar səndə çalınsın Qatar –

deyə yazırdısa, Müşfiqin ildırım kimi gurlayan poetik etirazından sonra şair “Tarı səsə qoymaq olmaz!” şeirində yazır:

Yox, yox, buna qane oldum, tarı səsə qoymaq olmaz!
Onun doğma ahəngindən doymaq olmaz, doymaq olmaz
(Soltanqızı, 2025, s. 85–91).

“Teleqraf telləri” şeirində şair teleqraf tellərini uzaq məsafələrə baxmayaraq insanları bir-birinə yaxınlaşdıran, onlar arasında sevgi körpüsü salan, mənən birləşdirən mənəvi qida xətti, sevgi rabitəsi kimi təqdim edir.

M. Müşfiqin müəllifi olduğu “Yeddi aşiq” əsəri şifahi xalq ədəbiyyatının aşiq şeiri üslubunda qələmə alınmışdır. Burada təsvir olunan yeddi aşığın hər biri sazını sinəsinə basaraq müxtəlif mövzulara uyğun bir nəğmə deyir. Bu nəğmələrdə söz, əmək, istirahət, elm, təhsil, ana, insan hüququ kimi anlayışlar tərənnüm olunur. Burada müdrik qoca aşığın dili ilə vətən gələcək nəsillərə əmanət kimi təqdim edilir. Şeirdə bu qoca aşiq obrazında Mikayıl Müşfiq canlandırılır. O, vətəninin və xalqının azadlığını gələcək nəsillərə əmanət edir. Sanki biz kölə yaşadığ, siz yaşamayın deyir...

Nəticə

M. Müşfiq yaradıcılığında uşaqlar da xüsusi yer tutmuş, o, uşaq ədəbiyyatına zəngin və dəyərli töhfələr bəxş etmişdir. “Coğrafiya”, “Məktəbli şərqisi”, “Zəhra üçün”, “Qaya”, “Şəngül, Şüngül, Məngül”, “Kəndli və ilan” və digər əsərləri ilə uşaq ədəbiyyatını zənginləşdirmiş, onların uşaq dünyasına işıq salmışdır.

“Qızılgül olmayaydı” poemasını Müşfiqə həsr edən Xalq şairi R. Rza 1978-ci ildə belə yazmışdır:

“Müşfiq onu əhatə edən aləm, təbiət, varlıq haqqında elə yazmışdır ki, bu sətirələr yalnız var olan aləm haqqında deyil, onun ümumi dəyəri, bəşəri mənası haqqında düşünməyə yol açır”.

Fikrim, hissim, xəyalım o qədər yüksəldi ki,
Mənə öylə gəldi ki,
Bizlərdən əvvəl nə yer, nə göy, nə həyat olmuş,
Nə bu ucsuz-bucaqsız gözəl kainat olmuş...
(Müşfiq, 1988, s. 83)

“Qızılgül olmayaydı” poemasında R. Rza oxucusuna şairi coşqun təbiətli, böyük istedad sahibi kimi təqdim edir:

O, hamıdan sadəydi,
hamıdan açıq ürək.
yetim kimi köyrək,
Dilindəydi çox zaman
Acığı, qəzəbi

(Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, 2007, s. 448).

“Müşfiq elə nadir istedad idi ki, yeddi il müddətində mən onu tamamilə dərk edə bilməzdim. Onun coşğun qəlbinin döyüntülərini, parlaq zəkasını bütünlüklə qavramaq üçün

uzun illər lazım idi. Lakin Müşfiqlə keçirdiyim qısa həyatımı həmişə ömrümün bahar fəslə kimi xatırlayıram” (Axundzadə, 2005, s. 13).

Həyatdan nakam və gənc yaşlarında köçən Mikayıl Müşfiq əgər yaşasaydı, şübhəsiz ki, daha neçə-neçə dəyərli ədəbi əsərlər yaratmış olardı. Onun qələmi Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirmiş, əsərləri isə ədəbi dəyərini qoruyaraq əsrlər boyu yaşamağa davam edəcəkdir. Şairin yaradıcılığı müasir və gələcək tədqiqatçılar üçün qiymətli elmi mənbədir. Onun həyatı, vətənə və xalqa bağlılığı, sevgisi, əqidəsi, iradəsi örnək kimi dəyərləndirilir. Şairin qələm dostu R. Rza Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığından öyrənməyin, onun əbədiyaşarlığını dərk etməyin vacibliyini xüsusi vurğulamışdır. Bu baxımdan istedadlı şair Əliağa Kürçaylının Müşfiq haqqında söylədiyi fikirlər diqqətəlayiqdir: “Bu yaşda bu təb, bu ilham, bu dərinlik?” (Kürçaylı, 1961, s. 27).

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan sovet ədəbiyyatı*. (1967). I cild. ASSREA.
2. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. (1963). ASSREA.
3. Axundzadə, D. (2005). *Müşfiqli günlərim*. “Gənclik”.
4. Kürçaylı, Ə. (1961). *Nargindən əsən külək*. “Uşaqgəncnəşr”.
5. *Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı* (dərslək). (2007). I cild. “Bakı Dövlət Universiteti” nəşriyyatı.
6. Müşfiq, M. (1957). *Seçilmiş əsərləri*. “Azərnəşr”.
7. Müşfiq, M. (1988). *Həyat sevgisi*. “Yazıçı”.
8. Müşfiq, M. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. “Şərq-Qərb”.
9. Müşfiq, M. (2008). *Seçilmiş əsərləri*. Üç cildə, I cild. “Avrasiya Press”.
10. Soltanqızı (Hüseynova), P. (2025). Azərbaycan ədəbiyyatının məfkurə mübarizəsində Süleyman Rüstəm yaradıcılığının rolu. *Filologiya və pedaqogika elmi araşdırmalar beynəlxalq elmi jurnal*, 3, 85–91.

Ədəbiyyat dərslərinin tədrisində interdisiplinar integrasiya

Məhrux Dövlətzadə¹

XÜLASƏ

Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat dərslərinin tədrisində interdisiplinar integrasiyanın elmi-nəzəri əsasları və praktik əhəmiyyəti araşdırılır. Araşdırma zamanı ədəbiyyatın digər fənlərlə – tarix, coğrafiya, musiqi, təsviri incəsənət və fəlsəfə ilə əlaqəli şəkildə tədrisinin şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına, analitik və tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişafına təsiri təhlil olunur, interdisiplinar yanaşmanın müasir təhsil tələblərinə uyğunluğu nümunələrlə əsaslandırılır. Bu yanaşma kurukulum təlim nəzəriyyəsinə əsaslanaraq şagirdin biliyi hazır şəkildə qəbul etməsini deyil, müxtəlif fənlər üzrə əldə etdiyi biliklər əsasında yenidən qurmasını təmin edir. Müasir Azərbaycan məktəbində tədris prosesində yaranan çətinliklər isə həm global təhsil dəyişiklikləri, həm də milli təhsil mühitinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu çətinliklər pedaqoji, psixoloji, metodiki və texnoloji aspektlərdə özünü göstərir. Ədəbiyyat dərslərində interdisiplinar integrasiya həmin çətinliklərin az da olsa kompensasiyasına səbəb olur, şagirdlərin dünyanı vahid sistem kimi qavramasına, bədii düşüncə ilə elmi bilik arasında körpü qurmasına şərait yaradır. Bu cür yanaşma müasir məktəbdə ədəbiyyatın təkə fənn deyil, şəxsiyyət formalaşdıran əsas vasitə olduğunu təsdiqləyir.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbiyyat tədrisi, interdisiplinar integrasiya, fənlərarası əlaqə, kompetensiya əsaslı təlim, müasir pedaqogika

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 19.02.2026

Qəbul edilib: 25.05.2026

¹Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-2366-6097> | mahdovlat@gmail.com

Interdisciplinary Integration in Teaching Literature

Mahrukh Dovlatzade¹

ABSTRACT

The article examines the scientific-theoretical foundations and practical significance of interdisciplinary integration in teaching literature lessons in secondary schools. The impact of teaching literature in connection with other – history, geography, music, fine arts and philosophy on the formation of students' worldview, the development of analytical and critical thinking skills is analyzed. The relevance of the interdisciplinary approach to modern educational requirements is substantiated. Based on the constructivist learning theory, this approach ensures that the student does not accept knowledge ready-made, but reconstructs it on the basis of knowledge acquired in various subjects. The difficulties arising in the teaching process in the modern Azerbaijani school are related to both global educational changes and the specific characteristics of the national educational environment. These difficulties manifest themselves in pedagogical, psychological, methodological and technological aspects. Interdisciplinary integration in literature lessons allows students to perceive the world as a single system, to build a bridge between artistic thought and scientific knowledge. This approach confirms that literature in a modern school is not only a subject, but also the main tool for shaping personality.

KEYWORDS

literature teaching, interdisciplinary integration, interdisciplinary communication, competency-based learning, modern pedagogy

ARTICLE HISTORY

Received: 19.02.2026

Accepted: 25.05.2026

¹Doctor of Philosophy in Philology, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-2366-6097> | mahdovlat@gmail.com

Giriş

Ədəbiyyat dərslərinə müasir yanaşmalar şagirdlərin bədii mətni dərk etməklə yanaşı, şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət edir. Bu yanaşmalar sayəsində ədəbiyyat dərsi həyatla, düşüncə və dəyərlərlə vəhdət təşkil edir.

Müasir təhsil sistemində fənlərin təcrid olunmuş şəkildə tədrisi şagirdlərin bilikləri real həyatla əlaqələndirməsində müəyyən çətinliklər yaradır. Bu baxımdan interdisiplinar integrasiya təlim prosesində mühüm pedaqoji yanaşma kimi çıxış edir. “Ədəbiyyat fənni öz mahiyyətinə görə digər elm və sənət sahələri ilə sıx bağlı olduğundan, onun interdisiplinar əsasda tədrisi xüsusilə aktualıq kəsb edir” (Həsəni, 2016, s. 65).

Məqalədə məqsədimiz əsas ədəbiyyat dərslərində interdisiplinar integrasiyanın elmi əsaslarını və tədris prosesində rolunu müəyyənləşdirməkdir. İnterdisiplinar integrasiya müxtəlif fənlər arasında məzmun, metod və fəaliyyət baxımından əlaqənin yaradılmasını nəzərdə tutur. Pedaqoji ədəbiyyatda bu anlayış biliklərin sistemli şəkildə mənimsənilməsinə xidmət edən mühüm didaktik prinsip kimi qiymətləndirilir. Ədəbiyyat dərslərində interdisiplinar integrasiya bədii mətnin tarixi, ictimai, mədəni və fəlsəfi kontekstlərdə öyrənilməsinə imkan yaradır. Bu yanaşma konstruktivist təlim nəzəriyyəsinə əsaslanaraq şagirdin biliyi hazır şəkildə qəbul etməsini deyil, müxtəlif fənlər üzrə əldə etdiyi biliklər əsasında yenidən qurmasını təmin edir. Müasir Azərbaycan məktəbində tədris prosesində yaranan çətinliklər həm global təhsil dəyişiklikləri, həm də milli təhsil mühitinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu çətinliklər pedaqoji, psixoloji, metodiki və texnoloji aspektlərdə özünü göstərir.

Metodlar

Tədqiqatın aparılması prosesində əsasən aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

- problemlə bağlı ədəbiyyatşünaslıq, metodika üzrə ədəbiyyatın öyrənilməsi və təhlili;
- ümumtəhsil məktəblərində məqsədyönlü müşahidə;

Nəticələr

Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı qənaətlər əldə edilmişdir:

- Ədəbiyyat dərsləri təşkili baxımından fərqli yanaşma tələb edir.
- Müasir Azərbaycan məktəbində tədris prosesində yaranan çətinliklər həm global təhsil dəyişiklikləri, həm də milli təhsil mühitinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır və bu çətinliklərin aradan qaldırılması ədəbiyyat dərslərinin düzgün təşkilinə xidmət edir.
- Ədəbiyyat dərslərində interdisiplinar integrasiya müasir təhsil tələblərinə uyğundur.

Müzakirə

Ədəbiyyat dərslərində interdisiplinar integrasiyanın istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ədəbiyyat və tarix

Tarixi mövzulu bədii əsərlərin tədrisində tarixi hadisə və şəxsiyyətlə paralel yanaşma əsərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin daha dərinlən dərk olunmasına şərait yaradır. Tarix və ədəbiyyatın integrasiyası şagirdlərdə dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini bütöv şəkildə formalaşdırır.

2. Ədəbiyyat və coğrafiya

Əsərlərdə təsvir olunan məkan və təbiət mənzərələrinin coğrafi biliklərlə əlaqələndirilməsi şagirdlərin məkan təfəkkürünü inkişaf etdirir. Xüsusilə vətən, torpaq və həsrət motivlərinin tədrisində bu integrasiya əhəmiyyətlidir.

3. Ədəbiyyat və musiqi

Şeir və musiqi arasında ritm, ahəng və emosional təsir baxımından oxşarlıqlar mövcuddur. Muğamlar, xalq mahnıları və klassik poeziya nümunələrinin müqayisəli tədrisi bədii-estetik zövqün formalaşmasına xidmət edir.

4. Ədəbiyyat və təsviri incəsənət

Ədəbi obrazların rəsmlər, illüstrasiyalar vasitəsilə təqdim olunması şagirdlərin vizual qavrayışını gücləndirir. Bu integrasiya bədii təsvir vasitələrinin daha aydın mənimsənilməsinə kömək edir.

5. Ədəbiyyat və fəlsəfə

Ədəbiyyatda təsvir olunan insan, həyat, ölüm, azadlıq, zaman kimi anlayışların fəlsəfi kontekstdə şərhli şagirdlərin abstrakt və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Qloballaşma və sürətli elmi-texnoloji inkişaf təhsil sisteminin qarşısında yeni tələblər qoyur. “Müasir Azərbaycan məktəbi də bu çağırışlar fonunda uzun illərdir ki, fəaliyyət göstərərək şəxsiyyətyönümlü, kompetensiyaəsaslı və nəticəyönümlü təlim modelinə keçid etmişdir”. Lakin aparılan islahatlara baxmayaraq, tədris prosesində bir sıra obyektiv və subyektiv çətinliklər meydana çıxır. Bu çətinliklərin sistemli şəkildə araşdırılması təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllim hazırlığı və peşəkar inkişaf problemləri nələrdir?

- bəzi müəllimlərin müasir təlim metodları üzrə praktiki bacarıqlarının zəif olması;
- innovativ yanaşmalara qarşı psixoloji müqavimət;
- davamlı peşəkar inkişaf imkanlarının qeyri-bərabərliyi (xüsusən regionlarda).

Şagird amili ilə bağlı çətinliklər hansılardır?

- şagirdlərin oxu vərdislərinin zəifləməsi, kitab mütaliəsinə marağın azalması;
- diqqət dağınıqlığı və rəqəmsal asılılıq;

- dərstdə fərdi xüsusiyyətlərin (temp, maraq, qabiliyyət) nəzərə alınmasında yaranan çətinliklər.

Kurikulum və tədris məzmunu ilə bağlı çətinliklər:

Ümumtəhsil məktəblərində tətbiq olunan kurikulumun əsas məqsədi şagirdlərdə biliklə yanaşı, bacarıq və dəyərlərin formalaşdırılmasıdır. Lakin praktikada:

- kurikulumun həcmli olması dərslərin dərinlikdən çox informativ xarakter daşmasına səbəb olur;
- kompetensiyaların formalaşdırılması bəzən formal xarakter alır;
- fənlərarası integrasiyanın həyata keçirilməsi üçün metodik baza kifayət etmir.

Bu amillər tədris prosesinin səmərəli olmasına mənfi təsir göstərir.

Müəllim hazırlığı və peşəkar inkişaf problemləri:

Tədris prosesinin əsas aparıcı qüvvəsi müəllimdir. Müasir məktəbdə müəllimdən yalnız bilik vermək deyil, həm də fasilitator, mentor və istiqamətverici olmaq tələb olunur (Hacıyev, 2003, s. 90). Lakin:

- bəzi müəllimlərin müasir təlim texnologiyalarından istifadə bacarıqları yetərli deyil;
- ənənəvi tədris stereotipləri yeniliklərin tətbiqinə mane olur;
- regionlar üzrə peşəkar inkişaf imkanları qeyri-bərabərdir.

Bu problemlər təlimin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir.

Qiymətləndirmə sistemi ilə bağlı problemlər:

- formativ qiymətləndirmənin obyektiv və sistemli aparılmaması;
- summativ qiymətləndirmənin nəticəyönümlü olub, prosesi kölgədə qoyması.
- qiymətləndirmənin inkişafetdirici deyil, cəzalandırıcı vasitə kimi qavranılması.

Dərs vaxtı və dərs yükü problemi:

- dərs saatlarının məhdudluğu səbəbindən müzakirə və yaradıcı fəaliyyətlərə az vaxt qalması;
- şagirdlərin dərsdənkənar tapşırıqlarla həddindən artıq yüklənməsi.

Texnoloji və maddi-texniki çətinliklər:

- məktəblər arasında rəqəmsal bərabərsizliyin mövcudluğu;
- internet, texniki avadanlıq və elektron resurslara çıxışın məhdudluğu;
- İKT-dən istifadə bacarıqlarının müəllim və şagirdlər arasında fərqli səviyyədə olması.

Psixoloji-pedaqoji mühit problemləri:

- şagird–müəllim–valideyn münasibətlərində ünsiyyət çatışmazlığı;
- şagirdlərdə stres, imtahan qorxusu və motivasiya itkisi;
- sinifdə müsbət psixoloji mühitin yaradılmasında çətinliklər.

Valideyn amili:

- bəzi valideynlərin tədris prosesinə normadan artıq diqqət ayırması və ya laqeyd münasibəti;

- qiymətə istiqamətlənmiş yanaşmanın təlim keyfiyyətini kölgədə qoyması.

Dil və oxu mədəniyyəti problemləri:

- şagirdlərin mətnlə işləmə, fikrini şifahi və yazılı ifadə etmə bacarıqlarının zəifləməsi;
- ana dilində düzgün nitq və üslub problemləri.

Müasir ümumtəhsil məktəblərində tədris prosesində yaranan çətinliklər sistemli xarakter daşıyır və yalnız müəllimin deyil, bütün təhsil iştirakçılarının – məktəb, müəllim, valideyn və cəmiyyətin birgə səyi ilə aradan qaldırıla bilər. Bu çətinliklərin düzgün diaqnozu və elmi əsaslarla həlli təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinin əsas şərtidir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün aşağıda qeyd olunan proseslərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafının təmin edilməsi;
- kurikulumun optimallaşdırılması;
- qiymətləndirmənin inkişafetdirici xarakter alması;
- texnoloji imkanların bərabərləşdirilməsi.

Elmi əsaslandırılmış və ardıcıl tədbirlər nəticəsində müasir məktəbdə tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək mümkündür.

İnterdisciplinar integrasiyanın pedaqoji əhəmiyyəti

Kurikulumun həcmli və intensiv olması dərsin dərinlikdən çox sürətə yönəlməsinə səbəb olur (9). Kompetensiyaəsaslı yanaşmanın mahiyyəti formal şəkildə tətbiq edilsə, fənlərarası integrasiyanın planlaşdırılması və icrası baş tutmaz. Müasir Azərbaycan məktəbində tədris prosesinin təşkili zamanı ortaya çıxan əsas çətinliklər elmi-nəzəri və praktik aspektdən təhlil olunur. Kurikulum islahatları, kompetensiyaəsaslı yanaşma, müəllim hazırlığı, şagird amili, qiymətləndirmə sistemi və texnoloji imkanlar kontekstində mövcud problemlər araşdırılır. Eyni zamanda bu çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində elmi-pedaqoji yanaşmalar ümumiləşdirilir.

Ədəbiyyat dərslərində interdisciplinar integrasiyanın tətbiqi:

- şagirdlərdə biliyin sistemli qavranılmasını təmin edir;
- təlim motivasiyasını artırır;
- yaradıcı və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir;
- fənlərarası əlaqələr əsasında real həyat bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır.

Nəticə

Müasir dövrdə təhsil sisteminin dayanıqlı və effektiv olması üçün fənlərarası inteqrasiya vacibdir. Ədəbiyyat fənninin tədrisində interdisiplinar inteqrasiya şagirdlərin fərdi öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə almağa imkan verir və tədrisin effektivliyini artırır.

Araşdırma göstərir ki, ədəbiyyat dərslərinin interdisiplinar inteqrasiya əsasında təşkili dərş prosesini müasir təhsilin tələblərinə uyğunlaşdırır. “Bu yanaşma ədəbiyyatın təkə bədii-estetik deyil, həm də elmi-idraki potensialını üzə çıxarır” (Yusifov, 2008, s. 78). İnterdisiplinar inteqrasiya nəticəsində ədəbiyyat dərş şagirdlər üçün düşüncə, dəyər və mədəniyyət mühitinə çevrilir. Bu baxımdan tədris prosesində meydana gələn bir sıra obyektiv və subyektiv çətinliklərin elmi şəkildə araşdırılması təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsnə xidmət edən prioritet məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, C. (2009). *Ədəbiyyat tədrisi metodikası*.
2. Əliyev, S., Həsənli, B. (2021). *Ədəbiyyat (X sinif üçün dərslik)*. “Bakınəşr”.
3. Hacıyev, A. (2003). *Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası*.
4. Həsənli, B., Əliyev, S. (2019). *Ədəbiyyat. VIII sinif (müəllim üçün metodik vəsait)*. “Bakınəşr”.
5. Həsənli, B. (2016). *Ədəbiyyatın tədrisi metodikası*. “Müəllim”.
6. Hüseynoğlu, S. (2023). Ədəbiyyat dərslərində interpretasiya. “*Azərbaycan məktəbi*” jurnalı, 704(3), 9–24.
7. Muradov, B. (1992). *Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi*.
8. Paşayev, Ə., Rüstəmov, F. (2002). *Pedaqogika*.
9. *Təhsil proqramları* (Kurikulumlar). Təhsil İnstitutu. <https://arti.edu.az>
10. *Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları* (kurikulumları). (2010).
11. Yusifov, F. (2008). *Ədəbiyyatın tədrisi metodikası*.

Ali məktəblərdə “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənninin tədrisi təcrübəsindən

Şaiqə İskəndərova ¹

XÜLASƏ

Artıq bir neçə ildir ki, ali məktəblərdə bütün ixtisaslar üzrə “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənni tədris olunur. Tələbələrə gələcək işgüzar və ya akademik fəaliyyətləri istiqamətində lazım olan şifahi və yazılı kommunikativ bacarıqlar aşılان bu fənn integrativ fənn kimi bir çox sahələrə aid bilikləri özündə birləşdirir. Fənnin tədrisi zamanı müxtəlif metod və üsullardan istifadə edilərək tələbələrə işgüzar və akademik kommunikasiya, eləcə də nitq, natiqlik və təqdimat etmə bacarıqları aşılır. Bu fənni öyrənməklə tələbələr müasir dünyanın işgüzar və akademik tələblərinə uyğun olaraq formalaşır və əsaslı biliklərə yiyələnirlər. Onlar əldə etdikləri biliklərlə həm işgüzar, həm də akademik mühitdə uğurlu gələcək üçün elmi-nəzəri və praktik baza əldə etmiş olurlar ki, bu da hər bir gəncin həyatında çox əhəmiyyətli rol oynayır.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan dili, işgüzar və akademik kommunikasiya, kommunikativ bacarıqlar, nitq vərdişləri, natiqlik bacarığı

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 09.03.2026

Qəbul edilib: 10.05.2026

¹Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Biznes Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-2613-8473> | iskenderovashaiqe@gmail.com

From the Experience of Teaching the Subject “Business and Academic Communication in the Azerbaijani Language” in at Higher Education Institutions

Shaiga Iskandarova ¹

ABSTRACT

For several years now, all first-year students of higher education institutions, regardless of their major, have been taught the subject “Business and Academic Communication in Azerbaijani”. This subject is an integrative subject and combines knowledge from several fields of study within this subject. The purpose of teaching the subject is to teach students the oral and written communication skills necessary for their future business or academic activities. To achieve this goal, students are taught business and academic communication skills, as well as speech, oratory, and presentation skills, using various methods and techniques. Overall, by studying this subject, students are formed in accordance with the business and academic requirements of the modern world and acquire fundamental knowledge. With the knowledge gained from the subject “Business and Academic Communication in the Azerbaijani Language”, students in both business and academic environments acquire a scientific theoretical and practical basis for a successful future, which plays a very important role in the life of every young person.

KEYWORDS

Azerbaijani language, business and academic communication, communicative skills, speech habits, oratory skills

ARTICLE HISTORY

Received: 09.03.2026

Accepted: 10.05.2026

¹Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Baku Business University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-2613-8473> | iskenderovashaiqe@gmail.com

Giriş

İnkişaf edən çağdaş dünyanın təhsil tələblərinə uyğunlaşmaq üçün Azərbaycanın təhsil sistemində ciddi addımlar atılır, kompleks islahatlar həyata keçirilir. “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nda qeyd olunur: “Cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədilə yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmalı və buna görə də təhsil üstün inkişaf etdirilən sahəyə çevrilməlidir”. Qeyd olunan bu məqsədin reallaşması üçün təhsilin məzmununun cəmiyyəti formalaşdırmaq baxımından yenilənməsi və inkişaf etdirilməsi zərurətə çevrilir. Bu məqsədlə tələbələrin mütaliəyə, öyrənməyə marağını gücləndirən yeni təlim texnologiyalarından istifadəyə geniş yer verilməlidir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının yeni təhsil islahatı ənənəvi təlim metodlarına yaradıcı yanaşmağı və yeni metodik təfəkkürlə işləməyi tələb edir. Hər hansı fənni yaxşı tədris etmək üçün onun metodikasını və izah etdiyi fakt və hadisələri bilmək vacibdir. Çünki aydın və düzgün yanaşma olmadan düzgün öyrətmə də ola bilməz.

Metodlar

Məqalə müəllifin metodika ilə bağlı müşahidə və ümumiləşdirmələri əsasında formalaşmış təcrübələrinə əsaslanmışdır. Məqələdə struktur təhlil və təsviri metoddan istifadə edilmiş, Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiyanın istər şifahi, istərsə də yazılı növlərinin, eləcə də nitq, natiqlik və təqdimat etmə bacarıqlarının tədrisi ilə bağlı fikirlər, yanaşmalar əksini tapmışdır.

Nəticələr

1. Bu fənnin tədrisi ilə əldə edilmiş bacarıqlar ixtisasından asılı olmayaraq hər bir ali məktəb tələbəsinin həyatında əhəmiyyətli rol oynamağa xidmət edir.
2. Hər bir tələbənin yiyələnməli olduğu işgüzar və akademik səviyyədə şifahi və yazılı kommunikasiya bacarıqlarının, habelə hər iki səviyyə üzrə nitq, natiqlik və təqdimat etmə vərdişlərinin əldə edilməsi üçün fənni tədris edən müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.
3. Bu fənnin tədrisi zamanı kommunikativ, situativ və diskussiv tapşırıqlardan, habelə məntiqi çalışmalardan, simulyativ oyunlardan, problem əsaslı müzakirələrdən, layihələrdən, video-təqdimatlardan və s. istifadə zəruridir.
4. Hər bir tələbənin konkret mövzu üzrə hazırladığı təqdimat müəllim və tələbələr tərəfindən təhlil olunmalı, bütün mənfi və müsbət cəhətlər qeyd edilməli, təqdimatın dərin təhlili müzakirə olunmalıdır.
5. “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənni müasir tələbənin işgüzar və akademik istiqamətdə formalaşması yönündə olduqca böyük rola malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda onun nitq və natiqlik bacarıqlarının inkişafına da təsir edir.

Müzakirə

Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində "Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya" fənni tədris olunur. Fənnin tədrisi ilə əlaqəli bir çox dilçilər (prof. N. Məmmədli, prof. B. Xəlilov, prof. T. Hacıyeva və s.) eyniadlı dərsliklər hazırlayaraq fənnin əhatə dairəsini müəyyənləşdirməyə çalışdılar. Dərsliklərdə fənni əhatə edən mövzular müəyyən qədər fərqli olsa da, əhatə olunan məsələlər mahiyyət etibarilə eyni məqsədə xidmət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya" fənni yalnız bir tədris obyektı deyil, işgüzar və akademik səviyyədə vacib özünüifadə formasıdır. İşgüzar kommunikasiya işgüzar əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi prosesində qarşılıqlı əməkdaşlıq və informasiya mübadiləsinin yazılı və şifahi formada ifadə edilməsidirsə, akademik kommunikasiya elmi cəmiyyətlərdə – ali məktəblər, elmi-tədqiqat institutları, habelə tədris prosesində elmi bilik və ideyaların yazılı və şifahi formada ötürülməsi, paylanması və təhlili prosesinin ifadə formasıdır. Müəlliflərə görə, işgüzar və akademik kommunikasiya ayrı-ayrılıqda aşağıdakı mahiyyəti özündə ehtiva edir:

"İşgüzar ünsiyyət elə bir ünsiyyət növüdür ki, bu zaman qarşılıqlı əlaqələrin məqsədi hansısa sövdənin gerçəkləşməsi, mövcud problemin həlli, yeni əməkdaşlığın qurulması və s. ola bilər" (Xəlilov, 2023, s. 51).

"İşgüzar kommunikasiya peşəkar fəaliyyətdə ofis, menecer, marketing və s. statusa malik insanlar arasında xüsusi bir ünsiyyətdir. Əsasən rəşional əsaslarla qurulur, tərəflər arasında məlumatın şüurlu, hədəfli və məqsəduyğun təşkilidir" (Zamanova, 2022, s. 16).

"Akademik kommunikasiyada geniş erudisiyaya, fundamental elmi baza və yaradıcılıq metodologiyasına, informasiyanın əldə edilməsi, işlənməsi, saxlanması və istifadəsi qaydalarına yiyələnmək, səmərəli elmi-tədqiqat fəaliyyətinə malik olmaq, elmi məqalələr yazmaq, auditoriya qarşısında çıxış etmək bacarığı tələb edir" (Məmmədli, 2021, s. 175).

"Akademik kommunikasiya-peşəkar ictimai nitqin yaradılması qanunauyğunluqları və onun effektivliyinin şərtləri haqqında elə bir bilik səhəsidir ki, onun hədəfi bu və ya digər sahəyə aid biliklərə yiyələnmək istəyən dinləyicilərə məqsədyönlü təsir göstərməkdir" (Allahverdiyev və b., 2022, s. 8).

Bu fənnin tədrisi istər işgüzar, istərsə də akademik kommunikasiya ilə bağlı vacib bacarıqların ötürülməsi baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, fənnin tədrisi ilə əldə edilmiş bacarıqlar ixtisasından asılı olmayaraq hər bir tələbənin həyatında əhəmiyyətli rol oynamağa xidmət edir.

Fənnin tədrisində məqsəd müxtəlif ixtisaslı tələbələrə bu fənnə məxsus bilik, bacarıq və vərdislər aşılamaq, onlarda dil-nitq, nitq mədəniyyəti, nitqin formaları, ədəbi dilin normaları, üslubları ilə bağlı bilik bazasını genişləndirməklə işgüzar və akademik kommunikasiya bacarıqları üçün əsas hazırlamaqdır. Fənnin mahiyyətini təşkil edən işgüzar və akademik kommunikasiyanın şifahi və yazılı formalarının ifadə qaydalarını, xüsusiyyətlərini

öyrətməklə, habelə işgüzar yazı növlərinin yazılışını, akademik mətn qurmaq bacarığını formalaşdırmaqla, nitq, nəqliq və təqdimatətmə bacarığını inkişaf etdirməklə tələbələri birbaşa gələcək işgüzar və ya akademik fəaliyyətə hazırlamaq mümkündür. Fənnin sonunda tələbələrin əldə etdikləri təlim nəticələri məhz bu məqsədlərin həyata keçirilməsinə əsas verir. Bunlara tələbənin işgüzar və akademik kommunikasiya zamanı özünü ədəbi dilin normaları baxımından şifahi və yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını, fikirlərini düzgün və aydın çatdırmaqla nitq vərdişlərinə, nəqliq texnikasına yiyələnməsini, habelə təqdimatətmə bacarığını da aid etmək olar. “Fənn ünsiyyətin ən sadə ünsürlərindən başlayaraq akademik kommunikasiyaya qədər önəmli sahələri əhatə edən müxtəlif nəzəri və təcrübi bilikləri tələbələrə aşılayır” (Salayeva, Fərəcova, 2024, s. 11).

Beləliklə, istər işgüzar, istərsə də akademik kommunikasiya şifahi və yazılı olmaqla iki yerə ayrılır ki, fənnin mahiyyətini də əsasən bu məsələlərin öyrədilməsi təşkil edir. “Yazılı nitq xüsusi vasitələrlə qeydə alınmış şifahi nitqdır. Bunların hər ikisi fəaliyyət forması olaraq səciyyəvi psixolinqvistik keyfiyyətlərə və kommunikativ göstəricilərə malikdir” (Cəfərov, 2021, s. 24). Hər bir tələbənin yiyələnməli olduğu işgüzar və akademik səviyyədə şifahi və yazılı kommunikasiya bacarıqlarının, habelə hər iki səviyyə üzrə nitq, nəqliq və təqdimatətmə vərdişlərinin əldə edilməsi üçün fənni tədris edən müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Müəllim müasir tədris tələblərindən çıxış edərək tələbələri bu bacarıqlara yiyələndirməyi bacarmalıdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın bütün ali məktəblərində ixtisasından asılı olmayaraq I kurs tələbələrinə “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənni tədris olunur. Bu, integrativ fəndir və bir çox sahələrə aid bilikləri özündə birləşdirir. Bunlara dilçilik, kargüzərliq, sosiologiya, kulturologiya, tarix və s. sahələr daxildir. Fənn 45 saat olmaqla bir semestr tədris olunur.

Müasir dövrdə hər bir müəllim tədris etdiyi predmeti mükəmməl bilməli, müasir təlim texnologiyalarından, habelə İKT-nin tətbiqindən istifadə etməklə çevik təfəkkürə malik olmalı, son nəticədə vətəndaş yönümlü tələbə formalaşdırma işini yüksək səviyyədə bacarmalıdır.

“Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənninin tədrisi zamanı tələbələrin elmi-nəzəri, məntiqi, yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə effektiv nəticə əldə etmək olar. Tədris prosesində xarici ölkələrin tədris nümunələrini internet üzərindən izləmək, konkret mövzularla bağlı video-roliklər seyr etmək, layihələr işləmək, interaktiv təlim metodlarını, üsullarını tətbiq etmək, habelə müxtəlif xarakterli tapşırıqlar üzərində işlətməklə tələbələri müasir təhsil texnologiyaları ilə yetərincə tanış etmək olar.

“Dildən işgüzar və akademik məqsədlərlə istifadə prosesi konkret linqvistik, hüquqi və akademik kriteriyalara əsaslanmanı tələb edir. Dildən funksional məqsədlərlə düzgün və

dəqiq istifadə, nitqin aydın, ifadəli, praktik və pragmatik olması dil daşıyıcılarının hər zaman ehtiyac duyduğu məsələlərdəndir" (Hacıyeva, 2024, s. 17).

Elmi-nəzəri məlumatları, habelə praktik tətbiqetmə bacarığını öyrədərkən ali məktəb müəllimi o məlumatları müxtəlif yollarla elə izah etməlidir ki, tələbə onu yadda saxlayaraq tətbiq etməyi bacarsın. Müasir tədris tələbəyönümlü olduğundan dərs prosesində müəllim passiv, tələbələr isə aktiv olurlar. Belə olduğu təqdirdə hər dərsdə tədris-tematik plana əsasən, ayrı-ayrı mövzular üzrə müəllim tərəfindən elmi-nəzəri məlumatların verilməsinə və izah edilməsinə o qədər də ehtiyac olmur. Lakin tələbələrə aydın olmayan suallar müəllim tərəfindən mütləq cavablandırılmalıdır.

Müasir təhsil həm də integrativ tədris tələb edir. "İnteqrasiya – müxtəlif sahələrdə ümumiləşdirilmiş biliklərin mümkün olduğu dərəcədə bir tədris materialına qarşılıqlı daxil olması, qarşılıqlı əlaqəsi deməkdir" (Kəngərinskaya, 2007, s. 36). Tədris zamanı hər mövzunun izahı məzmunu uyğun fənlərlə əlaqələndirilməli və tələbələrin mövzuya baxış bucağı genişləndirilməlidir. Daha sonra tələbələrin keçilənləri dərinlən anlaması üçün mövzu üzərində praktik çalışma və tapşırıqlar işlənməlidir. Dərsin praktik quruluşu müxtəlif praktikiyönlü vasitələrdən istifadə etməyi tələb edir. Bütövlükdə tələbə düşüncəsini aktivləşdirmək, tələbəni şüurlu yanaşma sahibinə çevirmək və onu müasir dünyanın fəaliyyət tələblərinə cavab verəcək səviyyədə hazırlamaq üçün dərs boyunca kommunikativ, situativ və diskussiv tapşırıqlardan, habelə məntiqi çalışmalardan, simulyativ oyunlardan, problem əsaslı müzakirələrdən, video-təqdimatlardan və s. mütləq şəkildə istifadə olunmalıdır.

"Dildən istifadə mexanizmi olan kommunikasiya kompleks dəyərlər sistemidir. Çoxtərkibli proses kimi nitq fəaliyyətində olan fərddən dil normalarını bilmək kimi linqvistik bacarıqlara yiyələnməni tələb edir. Eyni zamanda özündə sosial, kultural, psixoloji dəyərlərlə yanaşı, informasiyalılıq, pozitivlik, dinamiklik, motivasiya yarada bilmək kimi ekstralingvistik keyfiyyətləri ehtiva edir. Kommunikasiyanın nəzəri problemlərinin, əsas modellərinin tədqiqi sübut edir ki, cəmiyyətin bütün sferalarını əhatə edən bu prosesin nəzəri müddəaları linqvistikadan başqa, fəlsəfə, sosiologiya, semiotika, psixologiya, kulturologiya, informatika və digər elmlərlə əlaqəlidir" (Hacıyeva, 2025, s.10).

Fənnin tədrisi zamanı predmeti həm elmi-nəzəri, həm də praktik yöndə anlatmaq üçün müəllimin istifadə etdiyi üsullar müxtəlif ola bilər. Bunlara, ilk növbədə, aşağıdakılar daxildir:

- tələbədə həm işgüzar, həm də akademik kommunikasiyanın formalaşması və inkişafı üçün konkret mövzular əsasında layihələrin işlənməsi;
- proqramda nəzərdə tutulmuş mövzuların hər biri ilə bağlı esselərin hazırlanması;
- konkret mövzunun müxtəlif vasitələrdən (film və ya tamaşa parçaları, şəkillər, bədii mətnlər və s.) istifadə etməklə təqdim edilməsi;
- mövzu ilə bağlı problem əsaslı müzakirələrin aparılması;

- məntiqi çalışmaların hazırlanması;
- kommunikativ, situativ və diskussiv tapşırıqların düşünülməsi və yerinə yetirilməsi;
- simulyativ oyunların qurulması;
- referatların hazırlanması, təqdimatı;
- interaktiv üsulların tətbiqi ilə qrup və cütlərlə işlərin təşkili;
- müxtəlif mövzularda diskussiyaların keçirilməsi və s.

Dərsi elə qurmaq lazımdır ki, bu zaman ərzində tələbənin təqdimatına, qrup işlərinə, çalışma həllinə, müxtəlif xarakterli tapşırıqların yerinə yetirilməsinə, nəzəri biliklərin sorgusuna, o cümlədən tələbələrə qaranlıq qalan məqamların aydınlaşdırılmasına vaxt ayrılınsın.

“Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənninin qarşısında duran vəzifələrdən biri də tələbələrdə gələcək işgüzar və ya akademik fəaliyyətlərində özünüifadənin ən çox tələb olunan və vacib detallarından sayılan təqdimatetmə bacarığını formalaşdırmaqdır. Semestrin əvvəlində verilmiş konkret mövzuların əsasında hazırlanan təqdimat-slaydlar elə təqdim olunmalıdır ki, onu dinləyən tələbəyə həmin mövzu ilə bağlı yeni biliklərin əldə edilməsi maraqlı olsun.

Hər bir tələbənin slayd təqdimatı müəllim və tələbə yoldaşları tərəfindən təhlil edilməli, bütün mənfi və müsbət cəhətlər qeyd olunmalı, tələbə təqdimatının dərin təhlilinin müzakirəsini eşitməlidir. Müzakirədə mövzunun tam əhatə olunması, orfoqrafik, qrammatik və üslubi səhvlər, təqdimatçının ədəbi dil normalarına əməl etməsi, sualların düzgün cavablandırılması, slaydın texniki cəhətdən düzgün tərtibatı, göz təması və s. məsələlər öz əksini tapır. Bu metod bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir:

- tələbə təzadlarla dolu həyata hazırlanmış olur;
- gələcəkdə iş fəaliyyətində rəqabətə davamlı olur;
- tənqidi yanaşmalara açıq olur;
- müzakirələr nitqi formalaşdırır, sərbəst fikir bildirmək bacarığı yaradır, bir sözlə, təqdimatların təhlili tələbənin nitq inkişafına böyük təsir göstərir;
- tələbələr arasında birbaşa onların hərtərəfli inkişafına xidmət edən sağlam rəqabət yaranır;
- tələbələrdə təqdimat zamanı bəhs olunan məqamlara fərqli mövqe ilə yanaşmaq və bunu əsaslandırmaq bacarığı formalaşır;
- hər bir tələbə öz referatını yüksək səviyyədə hazırlamağa maraqlı olur.

“Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənni müasir tələbənin işgüzar və akademik istiqamətdə formalaşması yönündə olduqca böyük rola malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda tələbələrdə nitq və natiqlik bacarıqlarının formalaşmasına da xidmət etmiş olur. “İşgüzar və akademik kommunikasiya fənni yalnız bir tədris sahəsi deyil, eyni zamanda həyatın müxtəlif sahələrində uğur qazanmaq və şəxsi potensialı maksimum dərəcədə ortaya qoymaq üçün vacib bir alətdir. Bu bacarıqların əldə edilməsi, həm akademik

mühitdə, həm də işgüzar dünyada daha geniş imkanlar və müsbət nəticələr əldə etməyə şərait yaradır" (<https://naxçıvan.xəbərləri.az>).

İnsanın intellektual səviyyəsini onun nitqi, danışığı təyin edir. Çox zaman insanların özünüifadəsində komplekslər olduğu hiss olunur. Bu isə özünə inamsızlıqdan irəli gəlir. Mütaliənin kifayət qədər olmaması, məlumatsızlıq, biliklərin bəsitliyi və s. səbəblər insanın nitqində, danışığında özünü büruzə verir. Sürətlə inkişaf edən dünyada Azərbaycan gəncləri bütün kompleksləri aşan mükəmməl bir nitqə sahib olmalıdırlar. Bunun üçün "Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya" fənni müəllim tərəfindən düzgün tədris olunmalı, tələbələrdə kifayət qədər nitq bacarıqları formalaşdırılmalıdır. Bu məqsədin reallaşması üçün fənnə ayrılmış saatlardan maksimum səmərəli istifadə olunmalı və müxtəlif üsulların köməyi ilə şagirdlərin nitqi zənginləşdirilməlidir. Bəs bu üsullar hansılardır?

- tələbələr arasında müxtəlif mövzularda diskussiyalar, debatlar təşkil etmək və buna nəzarət etmək;
- onlara müxtəlif mövzularda sərbəst çıxışlar hazırlatmaq və həmin çıxışlara münasibət ifadə etmələrini tapşırmaq;
- çıxışlardan sonra auditoriya qarşısında nitqin müzakirəsini aparmaq;
- hər birinin ayrılıqda nitq qüsurlarını diqqətə çatdırmaq, bir daha təkrarlanmaması üçün tövsiyələr vermək və s.

Bu kimi üsullardan istifadə etməklə tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək, habelə biliyini dərinləşdirmək, komplekslərini aradan qaldırmaq, özünəinam hissini gücləndirmək olar.

Nəticə

Beləliklə, tələbələr yuxarıda sadalanan üsullar vasitəsilə işgüzar və akademik səviyyədə kommunikasiya bacarıqlarına, habelə nitq, nəqliq və təqdimat etmə vərdişlərinə yiyələnməklə müasir dövrün yenilikləri ilə ayaqlaşan ixtisasçı kimi formalaşmış olurlar. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, tələbə ali məktəb auditoriyasından praktik həyat səhnəsinə yalnız quru, nəzəri biliklərlə deyil, rəqabətə davamlı, ən əsası bu düşüncəyə köklənmiş bir ixtisasçı kimi addımlayacaq. Elmi, yaradıcı, məntiqi tərəkürü inkişaf etmiş tələbə sabahın güclü potensialı malik ixtisasçısıdır. Belə hazırlığı olan məzuna isə vətənin sabahını inamla tapşırmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, C., Xəlilova, T., Əbdülhəsənli, T., Əmrahova, M. (2022). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya* (dərslük).
2. Cəfərov, V. (2021). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya* (dərs vəsaiti).
3. Hacıyeva, T. (2025). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiyanın nəzəri və tətbiqi məsələləri*. "Mütərcim".
4. Hacıyeva, T. (2024). Kommunikasiyanın nəzəri məsələləri. "Journal of Baku Engineering University Philology and Pedagogy", 8(1), 17–24.
5. Xəlilov, B. (2023). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya* (dərslük).
6. Kengerlinskaya, T. (2007). *Integrativnyy printsip postroyeniye sistemy sretsial'noy pedagogicheskoy i ispolnitel'skoy podgotovki studentov*.
7. Məmmədli, N. (2021). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya* (dərslük). "Elm və təhsil".
8. *Naxçıvan xəbərləri*. <https://naxçıvanxəbərləri.az>
9. Salayeva, N., Fərəcova, G. (2024). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya* (dərslük).
10. Zamanova, M. (2022). "Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya" fənnindən mühazirə konspektləri.

A Conceptual Framework for the Impact of Brainstorming Strategy on Developing Reading Comprehension Skills Among High School Students in Azerbaijan

Fatma Niati ¹

ABSTRACT

This theoretical paper provides a conceptual analysis of the impact of the brainstorming strategy on the development of reading comprehension skills among high school students, with a specific focus on the Azerbaijani educational context. In an era where educational goals are shifting from rote memorization to critical thinking, there is a need for pedagogical frameworks that explain how active learning strategies foster deep understanding. This article aims to construct a theoretical model that elucidates the cognitive and social mechanisms through which brainstorming enhances the different levels of reading comprehension (literal, inferential, and critical). The methodology employed is a synthesis of established learning theories, including Constructivism and Schema Theory, and a review of pedagogical literature. The paper argues that brainstorming is not merely a classroom activity but a structured process that aligns with the fundamental principles of how students learn. The conceptual findings of this paper present a process model linking the stages of brainstorming (pre-reading, during-reading, post-reading) to specific comprehension outcomes. The scientific novelty of this work lies in its creation of a specific theoretical bridge between brainstorming as a strategy and reading comprehension as a cognitive skill set within the Azerbaijani context. Its practical significance is to provide educators and curriculum designers with a robust theoretical justification and a clear conceptual guide for implementing brainstorming to cultivate advanced literacy skills.

KEYWORDS

brainstorming, reading comprehension, conceptual framework, learning strategies, Azerbaijan

ARTICLE HISTORY

Received: 18.02.2026

Accepted: 17.05.2026

¹Dr, University Ahmed Zabana of Relizane, Algeria
<https://orcid.org/0009-0001-5534-2433> | fatma.niati@univ-relizane.dz

Azərbaycanda orta məktəb şagirdlərinin oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişafında beyin fırtınası strategiyasının təsirinə dair konseptual cərçivə

Fatma Niati ¹

XÜLASƏ

Bu nəzəri məqalə Azərbaycan təhsil kontekstinə xüsusi diqqət yetirməklə, orta məktəb şagirdləri arasında beyin fırtınası strategiyasının oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafına təsirinin konseptual təhlilini təqdim edir. Təhsil məqsədlərinin əzbərçilikdən tənqidi təfəkkürə keçdiyi bir dövrdə, aktiv öyrənmə strategiyalarının dərin anlaşmanı necə təşviq etdiyini izah edən pedaqoji cərçivələrə ehtiyac vardır. Bu məqalə, beyin fırtınasının oxuyub anlamanın müxtəlif səviyyələrini (hərfi, nəticə çıxarma və tənqidi) hansı idrak və sosial mexanizmlər vasitəsilə gücləndirdiyini aydınlaşdıran nəzəri bir model qurmağı hədəfləyir. İstifadə olunan metodologiya, Konstruktivizm və Sxem Nəzəriyyəsi daxil olmaqla, mövcud öyrənmə nəzəriyyələrinin sintezi və pedaqoji ədəbiyyatın icmalındır. Məqalədə iddia edilir ki, beyin fırtınası sadəcə bir sinif fəaliyyəti deyil, şagirdlərin necə öyrəndiyinin fundamental prinsiplərinə uyğunlaşdırılmış strukturlaşdırılmış bir prosesdir. Məqalənin konseptual nəticələri, beyin fırtınası mərhələlərini (oxudan əvvəl, oxu zamanı, oxudan sonra) xüsusi anlama nəticələri ilə əlaqələndirən bir proses modelini təqdim edir. Bu işin elmi yeniliyi, Azərbaycan kontekstində bir strategiya olaraq beyin fırtınası ilə bir idrak bacarıqları toplusu olaraq oxuyub anlama arasında xüsusi bir nəzəri körpü yaratmasındadır. Onun praktiki əhəmiyyəti, təhsil işçiləri və kurikulum tərtibatçılarını qabaqçıl savadlılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün beyin fırtınasını tətbiq etmək üçün möhkəm nəzəri əsaslandırma və aydın konseptual bələdçi ilə təmin etməkdən ibarətdir.

AÇAR SÖZLƏR

beyin fırtınası, oxuyub anlama, konseptual cərçivə, öyrənmə strategiyaları, Azərbaycan

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 18.02.2026

Qəbul edilib: 17.05.2026

¹Dr, Relizane Əhməd Zabana Universiteti. Əlcəzair

<https://orcid.org/0009-0001-5534-2433> | fatma.niati@univ-relizane.dz

Introduction

Reading comprehension represents a fundamental pillar of modern education and a prerequisite for active participation in a knowledge-based society. It is a multifaceted cognitive skill that transcends simple word recognition, encompassing the ability to construct meaning, draw logical inferences, and critically evaluate textual information (Zaytoun, 2004). The contemporary educational philosophy increasingly prioritizes the development of autonomous learners capable of critical inquiry, moving away from passive models of knowledge transmission. This shift necessitates the adoption of effective *learning strategies*, which are deliberate, goal-oriented mental operations that learners utilize to regulate their own learning (Al-Khateeb, 2019). Among these, active learning strategies have proven instrumental in fostering student engagement and deeper cognitive processing.

A quintessential example of such a strategy is *brainstorming*. Rooted in the principles of creative problem-solving, the *concept of brainstorming* in an educational setting is to facilitate the rapid generation of ideas within a collaborative and non-evaluative environment (Qatami, 2013). This technique is designed to unlock students' creative potential, activate their existing knowledge base, and encourage associative thinking. The *fields of application for brainstorming* are diverse, extending from creative writing and scientific inquiry to its significant role as a pedagogical tool in literacy education, particularly in pre-reading and post-reading activities.

Simultaneously, a sophisticated understanding of *reading comprehension and its levels* is vital for effective instruction. Educational theorists typically delineate a hierarchy of comprehension skills: the *literal level*, which pertains to understanding explicitly stated information; the *inferential level*, which involves interpreting implicit meanings and making logical deductions; and the *critical level*, which demands the highest order of thinking, requiring readers to analyze, synthesize, and evaluate the text and the author's intent (Abu Al-Hajj, 2021). The objective of a robust reading curriculum is to guide students to mastery across this entire spectrum.

Within the context of Azerbaijan, ongoing educational reforms seek to integrate modern pedagogical practices that align with global standards. Despite these efforts, a reliance on traditional, teacher-centered methodologies persists, which can inadvertently stifle the development of the higher-order thinking skills necessary for advanced comprehension. This situation highlights a critical need for pedagogical frameworks that not only advocate for but also theoretically explain the efficacy of student-centered strategies like brainstorming. While the practical benefits of brainstorming are anecdotally acknowledged, a coherent theoretical model explaining *how* it functions to enhance reading comprehension within the Azerbaijani high school context is largely absent from the literature.

This paper aims to fill this conceptual gap. The purpose of this study is to construct a theoretical framework that explains the mechanisms through which the brainstorming strategy influences and develops the literal, inferential, and critical levels of reading comprehension. The paper is guided by the following conceptual research questions:

1. What are the core cognitive and social-constructivist mechanisms through which brainstorming theoretically enhances the process of reading comprehension?
2. How can the distinct phases of a brainstorming-integrated lesson be conceptually mapped onto the development of specific levels of reading comprehension?
3. What are the theoretical facilitators and barriers to the effective implementation of the brainstorming strategy within the socio-cultural and educational context of Azerbaijani high schools?

The scientific significance of this article lies in its synthesis of established learning theories into a novel, contextually relevant framework for literacy instruction. It contributes to the theoretical discourse by moving beyond a simple endorsement of brainstorming to a detailed explanation of its pedagogical and psychological underpinnings. Practically, this paper offers a conceptual roadmap for Azerbaijani educators, empowering them with a deeper understanding of *why* this strategy works, thus enabling more purposeful and effective implementation.

Methodological Approach and Theoretical Foundations

This article employs a qualitative, theoretical synthesis as its primary methodology. The approach involves a critical review and integration of foundational literature from cognitive psychology, educational theory, and pedagogy to build a coherent conceptual model. The framework is developed not through empirical data collection, but through logical deduction and the systematic connection of established theoretical principles. The analysis is grounded in three core theoretical pillars that collectively explain the efficacy of brainstorming in an educational setting.

Constructivist Learning Theory

Constructivism, pioneered by theorists like Jean Piaget and Lev Vygotsky, posits that learning is an active process in which individuals construct their own understanding and knowledge through experiences and interactions with their environment. Vygotsky's emphasis on social constructivism is particularly relevant, as it highlights the role of social interaction and language in cognitive development (Al-Atoum, 2012). Brainstorming is fundamentally a constructivist strategy. It shifts the classroom dynamic from one of passive reception to active co-creation of meaning. During a brainstorming session, students are not merely absorbing information from a text; they are actively building a shared understanding, negotiating interpretations, and constructing knowledge collectively. The strategy creates a

"Zone of Proximal Development" (ZPD) where students, through collaboration, can achieve a higher level of comprehension than they could individually.

Schema Theory

Schema theory proposes that our knowledge of the world is organized into units called schemata—interconnected networks of information and experience stored in long-term memory. According to this theory, reading comprehension is an interactive process where the reader's pre-existing schemata are used to make sense of the new information presented in a text (Zaytoun, 2004). A text does not carry meaning in itself; meaning is constructed when the reader is able to connect the text to the appropriate schema. Brainstorming serves as a powerful tool for schema activation. Pre-reading brainstorming prompts students to retrieve and articulate everything they know about a topic, effectively bringing relevant schemata to the forefront of their consciousness. This preparatory activation makes the subsequent processing of textual information more efficient and meaningful.

Cognitive Load Theory

Cognitive Load Theory suggests that the human brain has a limited working memory capacity. Effective instruction should be designed to minimize extraneous cognitive load (load not directly related to learning) to free up cognitive resources for essential processing and learning (Jarwan, 2007). Brainstorming can help manage cognitive load in several ways. By encouraging students to externalize their initial thoughts and ideas onto a whiteboard or paper, it reduces the burden on working memory. Furthermore, by activating prior knowledge before reading, it creates a mental scaffold that makes it easier to integrate new, complex information from the text, thereby reducing the intrinsic cognitive load of the reading task itself.

This paper synthesizes these three theories to construct a model that explains how brainstorming systematically facilitates the complex process of reading comprehension.

Conceptual Analysis: A Process Model of Brainstorming for Reading Comprehension

This section presents the primary conceptual outcome of this paper: a process model that deconstructs how brainstorming, when integrated into a reading lesson, systematically targets and develops the different levels of comprehension. The model is structured around three key phases of implementation.

Phase 1: Schema Activation and Purpose Setting (Pre-Reading)

This initial phase is the cornerstone of the strategy's effectiveness. Before students engage with a text, the teacher presents a central concept, title, or image and initiates a brainstorming session.

- *Mechanism:* This phase directly applies *Schema Theory*. By generating a flurry of related words, ideas, and questions, students collectively activate their individual and shared schemata related to the topic. This process transforms the reading task from an encounter

- with unfamiliar information into an act of confirming, challenging, or expanding what is already known.

- *Impact on Comprehension Levels:*

- Literal Level: Brainstorming key vocabulary and concepts that students anticipate encountering prepares them to recognize and understand explicit information more readily.
- Inferential Level: By asking predictive questions ("What do we think this story will be about?"), students begin to form hypotheses, setting the stage for making inferences as they read.

Phase 2: Active Engagement and Metacognitive Monitoring (During-Reading)

Brainstorming is not limited to a pre-reading activity. It can be used at strategic points during the reading process. The teacher might pause the reading and ask students to brainstorm possible solutions to a character's dilemma or predict the outcome of a particular event.

- *Mechanism:* This phase aligns with *Constructivism* and promotes metacognition. It prevents passive reading by forcing students to actively process the text, monitor their understanding, and engage in problem-solving. This interactive engagement ensures that students are continuously building meaning rather than simply decoding words.

Impact on Comprehension Levels:

- Inferential Level: This is where inferential skills are actively honed. Students must use textual clues to brainstorm plausible predictions and justify their reasoning, thus "reading between the lines."

- Critical Level: Brainstorming alternative actions for a character can lead to initial discussions about motivations and choices, a foundational element of critical analysis.

Phase 3: Consolidation and Critical Reflection (Post-Reading)

After completing the text, a final brainstorming session is conducted. This session moves from what the text *says* to what the text *means* and *does*. Prompts might include: "What were the main themes?" "What was the author's message?" "How could this story have ended differently?"

- *Mechanism:* This phase is a powerful application of **Social Constructivism**. In a collaborative discussion, students share their interpretations, challenge each other's views, and co-construct a richer, more nuanced understanding of the text. The non-judgmental nature of brainstorming encourages participation from all students.

Impact on Comprehension Levels:

- Inferential Level: Students synthesize information from across the text to brainstorm themes and authorial intent, which are rarely stated explicitly.

- Critical Level: This phase directly targets critical comprehension. By debating the author's purpose, evaluating the credibility of the information, distinguishing fact from opinion, and exploring alternative perspectives, students engage in the highest form of textual analysis (Abu Al-Hajj, 2021).

This three-phase model illustrates that brainstorming is not a monolithic activity but a flexible pedagogical process that can be strategically deployed to guide students progressively through the levels of reading comprehension.

Discussion

The conceptual framework developed in this paper posits that the efficacy of the brainstorming strategy in enhancing reading comprehension is attributable to its deep alignment with fundamental principles of learning. The discussion here will interpret the implications of this model, consider theoretical barriers to its implementation, and propose avenues for future empirical inquiry.

Theoretical Implications: From Technique to Pedagogy

This model reframes brainstorming from a simple ice-breaker or idea-generation technique into a comprehensive pedagogical approach. The key implication is that its effectiveness is not inherent in the activity itself, but in its purposeful implementation guided by an understanding of the underlying cognitive processes. Unlike traditional pedagogy, which often treats reading as a linear process of information extraction, the brainstorming-integrated approach treats it as a cyclical, interactive, and constructive process. It fundamentally alters the roles in the classroom: the teacher becomes a facilitator of inquiry rather than a dispenser of knowledge, and students become active agents in their own learning. This aligns with the goals of educational reform in Azerbaijan, which seeks to foster greater student autonomy and critical thinking.

Theoretical Obstacles to Implementation in the Azerbaijani Context

While theoretically sound, the successful implementation of this model faces potential barriers that are rooted in educational and cultural norms.

- *Pedagogical Inertia:* The most significant obstacle is the persistence of a "transmissionist" model of education, where the teacher's role is primarily to convey information. A shift towards a facilitative role requires a significant change in mindset and practice for educators who have been trained and have long operated within a different paradigm (Al-Shammari, 2011).
- *Assessment-Driven Culture:* In an educational system heavily focused on standardized testing that often prioritizes literal recall, teachers may perceive student-centered activities like brainstorming as a "detour" from preparing students for exams. The perceived time cost may outweigh the acknowledged, but not directly assessed, benefits of developing higher-order thinking.
- *Student Disposition:* Students accustomed to passive learning may initially exhibit resistance. The fear of offering a "wrong" idea can stifle participation, directly contradicting brainstorming's core principle of deferring judgment. Cultivating the psychological safety

necessary for free-flowing idea generation requires time and deliberate effort from the teacher.

Overcoming these barriers requires more than just introducing a new technique; it demands systemic change, including robust teacher training grounded in constructivist theory and a re-evaluation of assessment methods to better reward critical and creative thinking.

Directions for Future Empirical Research

This conceptual framework provides a theoretical basis for future empirical studies. Researchers are encouraged to test the hypotheses embedded within this model. Potential research avenues include:

- An experimental study, similar to the one originally conceived, to quantitatively measure the impact of the three-phase brainstorming model on the different levels of reading comprehension among Azerbaijani students.
- A qualitative case study to explore the lived experiences of teachers and students as they implement the brainstorming strategy, providing rich insights into the practical challenges and benefits.
- A comparative study investigating the differential effects of various brainstorming modalities (e.g., individual vs. group, digital vs. traditional) on student engagement and comprehension outcomes.

Such research would serve to validate, refine, or challenge the theoretical propositions made in this paper, thereby contributing to an evidence-based approach to literacy instruction in Azerbaijan.

Conclusion

This paper has argued that the brainstorming strategy, when understood and implemented through the lens of established learning theories, is a powerful pedagogical tool for developing sophisticated reading comprehension skills. By constructing a conceptual framework grounded in Constructivism, Schema Theory, and Cognitive Load Theory, this article has moved beyond a simple description of the strategy to provide a theoretical explanation for its effectiveness. The proposed three-phase model—encompassing schema activation, active engagement, and critical reflection—provides a clear and structured pathway for educators to guide students from literal understanding to inferential and critical analysis.

The analysis concludes that brainstorming's true value lies in its capacity to transform the act of reading into an active, engaging, and collaborative process of meaning-making. It empowers students by placing their own ideas and prior knowledge at the center of the learning experience.

For the Azerbaijani educational system, which aims to cultivate a new generation of critical thinkers, this framework offers both a theoretical justification and a practical guide for action. The key recommendations emerging from this analysis are:

- *Teacher Professional Development:* Training programs should focus on the theoretical underpinnings of active learning strategies, enabling teachers to become adaptable facilitators rather than mere technicians.
- *Curriculum Integration:* Curriculum designers should embed strategies like brainstorming as core components of literacy instruction, providing explicit guidance on their implementation across different grade levels and subject areas.
- *Fostering a New Classroom Culture:* School leaders and teachers must work collaboratively to create learning environments where inquiry, intellectual risk-taking, and collaborative discussion are valued and encouraged.

In essence, by embracing brainstorming not just as an activity but as a core pedagogical philosophy, educators can unlock students' potential to become proficient, engaged, and truly critical readers, equipped with the skills necessary for success in the 21st century.

References

1. Abu Al-Hajj, A. (2021). *Reading Comprehension: Its Concepts, Levels, and Strategies*. Dar Al-Yazuri for Publishing and Distribution.
2. Al-Atoum, A. (2012). *Cognitive Psychology: Theory and Application*. Dar Al-Masirah for Publishing and Distribution.
3. Al-Khateeb, J. (2019). *Introduction to Teaching Students with Learning Disabilities*. Dar Al-Fikr.
4. Al-Qatami, Y. (2013). *Teaching Design*. Dar Al-Fikr.
5. Al-Shammari, T. A. (2011). The effect of using the brainstorming strategy on the development of creative thinking skills among middle school students in social studies. *Journal of the Gulf and Arabian Peninsula Studies*, 37(142), 75–114.
6. Jarwan, F. (2007). *Talent, Excellence, and Creativity*. Dar Al-Fikr.
7. Qatami, N. (2005). *Educational Psychology*. Dar Al-Shorouk for Publishing and Distribution.
8. Saleh, M. A. (2013). The effect of a training program based on brainstorming on developing reflective thinking skills among university students. *Damascus University Journal*, 29(1), 461–496.
9. Zaytoun, A. M. (2003). *New Perspectives in Teaching: A Look at Theory, Practice, and Self-Learning*. Al-Dar Al-Sultiah for Publishing.
10. Zaytoun, K. A. (2004). *Teaching Thinking Skills: A Vision in Implementing Thinking Lessons in the Classroom*. Alam Al-Kutub.

Azərbaycan dilində tərcümə problemləri

Rəfanə İsayeva ¹

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilində tərcümə prosesində qarşıya çıxan əsas problemlər elmi-nəzəri və praktik aspektdən araşdırılır. Tərcümə zamanı leksik-semantik uyğunsuzluqlar, grammatik struktur fərqləri, üslubi ekvivalentliyin qorunması, rəsmi-işgüzar üslubun və mədəni reallıqların ötürülməsi mühüm problemlər kimi təhlil edilir. İngilis və rus dillərindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələr əsasında seçilmiş problemli nümunələr göstərilir və onların mümkün həll yolları təklif olunur. Məqalədə həmçinin Azərbaycan dilinin grammatik xüsusiyyətləri də nəzərə alınır.

AÇAR SÖZLƏR

tərcümə, qrammatika, ekvivalentlik, mədəni faktor, bədii və işgüzar tərcümə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 05.05.2026

Qəbul edilib: 22.05.2026

¹Müəllim, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-2668-5602> | refane_isayeva@yahoo.com

Translation Problems in the Azerbaijani Language

Rafana Isayeva¹

ABSTRACT

This article examines the main problems encountered in the translation process into the Azerbaijani language from both theoretical and practical perspectives. Particular attention is paid to lexical-semantic inconsistencies, grammatical differences, stylistic equivalence, business and literary translation challenges, and the transfer of cultural realities. The study analyzes problematic translation examples from English and Russian into Azerbaijani, including literary and official texts, and proposes possible solutions based on contextual and linguistic analysis. The grammatical structure of the Azerbaijani language, as an agglutinative language, is also taken into account in the discussion of translation difficulties.

KEYWORDS

translation, grammar, equivalence, cultural factor, literary and business translation

ARTICLE HISTORY

Received: 05.05.2026

Accepted: 22.05.2026

¹Teacher, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-2668-5602> | refane_isayeva@yahoo.com

Giriş

Tərcümə xalqlar arasında elmi, mədəni və informasiya mübadiləsinin əsas vasitələrindən biridir. Qloballaşma şəraitində beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi tərcümənin rolunu daha da artırmışdır. Azərbaycan dilində tərcümə fəaliyyəti əsasən rus və ingilis dilləri ilə bağlı inkişaf etmişdir. Lakin dillərin struktur və tipoloji fərqləri tərcümə prosesində bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu problemlər əsasən leksik, qrammatik, semantik, üslubi, mədəni və terminoloji xarakter daşıyır.

“Azərbaycan dili aqqlütinativ dil kimi zəngin şəkilçi sisteminə və nisbətən sərbəst söz sırasına malikdir. Bu xüsusiyyətlər analitik və flektiv dillərdən tərcümə zamanı xüsusi yanaşma tələb edir” (Abdullayev, 2006; Kazımov, 2010).

Tədqiqatın əsas sualları

Bu tədqiqat aşağıdakı əsas elmi sualların cavablandırılmasını qarşıya məqsəd qoyur:

1. Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı ən çox rast gəlinən leksik, qrammatik və semantik problemlər hansılardır?
2. Azərbaycan dilinin aqqlütinativ qrammatik quruluşu tərcümə prosesinə necə təsir göstərir?
3. Bədii mətnlərin tərcüməsində üslubi və mədəni ekvivalentlik hansı hallarda pozulur və bunun səbəbləri nədir?
4. Rəsmi və işgüzar sənədlərin tərcüməsində terminoloji və hüquqi dəqiqliyin qorunmasında hansı çətinliklər mövcuddur?
5. Tərcümə prosesində yaranan problemlərin aradan qaldırılması üçün hansı strategiyalar daha effektiv hesab edilə bilər?

Tədqiqatın elmi yeniliyi

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məqalədə Azərbaycan dilində tərcümə problemləri kompleks şəkildə, yəni bədii, rəsmi və işgüzar üslublar kontekstində paralel olaraq təhlil edilmişdir. İlk dəfə olaraq rəsmi və işgüzar sənədlərdə rast gəlinən tərcümə səhvləri konkret nümunələr əsasında sistemləşdirilmiş, bu səhvlərin qrammatik, terminoloji və üslubi səbəbləri Azərbaycan dilinin struktur xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilmişdir. Eyni zamanda, bədii və işgüzar tərcümə nümunələrinin müqayisəli təhlili aparılmış, hər iki sahə üçün ümumi və fərqli problem mənbələri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti

Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan dilində bu sahə üzrə məşğul olan tərcüməçilər, filoloqlar, dilçilik və tərcümə ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, eləcə də rəsmi və işgüzar sənədləri hazırlayan mütəxəssislər üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə təqdim olunan problemli tərcümə nümunələri və onların düzgün variantları tədris prosesində tərcümə dərsləri üçün metodik material kimi istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, tədqiqatın

nəticələri rəsmi sənədlərin və beynəlxalq müqavilələrin tərcüməsində terminoloji dəqiqliyin artırılmasına və tərcümə keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verə bilər.

Tədqiqatın metodları

Tədqiqatın aparılması zamanı müasir dilçilik və tərcüməşünaslığa uyğun metodlardan istifadə edilmişdir:

- *Təsviri-analitik metod* – Azərbaycan dilində tərcümə zamanı yaranan leksik, qrammatik, semantik və üslubi problemlərin sistemli şəkildə təsviri və təhlili üçün istifadə edilmişdir.
- *Müqayisəli-lingvistik metod* – İngilis və rus dilləri ilə Azərbaycan dili arasında struktur və məna fərqlərinin müəyyənəşdirilməsi, tərcümə ekvivalentlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması məqsədilə tətbiq olunmuşdur.
- *Kontekstual təhlil metodu* – Bədii, rəsmi və işgüzar mətnlərdə söz və ifadələrin kontekstdən asılı olaraq qazandığı mənaların düzgün tərcüməsinin müəyyənəşdirilməsi üçün istifadə edilmişdir.
- *Üslubi təhlil metodu* – Mənbə və tərcümə mətnlərində üslubi xüsusiyyətlərin qorunma səviyyəsinin, xüsusilə bədii və rəsmi-işgüzar üslublarda ekvivalentliyin təmin olunmasının araşdırılması məqsədilə tətbiq edilmişdir.
- *Nümunəvi təhlil metodu* – Tərcümə praktikasında rast gəlinən problemli nümunələrin seçilməsi, onların səhv və düzgün variantlarının müqayisəli şəkildə təqdim edilməsi üçün istifadə edilmişdir.
- *Elmi mənbələrin təhlili metodu* – Azərbaycan və xarici dilçiliyin və tərcüməşünaslıq ədəbiyyatının öyrənilməsi, o cümlədən əldə olunan nəticələrin tədqiqatın nəzəri bazası kimi istifadəsi məqsədilə tətbiq olunmuşdur.

Nəticələr

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan dilində tərcümə problemləri çoxşaxəli xarakter daşıyır və əsasən leksik, qrammatik, semantik, üslubi, mədəni, terminoloji və rəsmi-işgüzar amillərlə bağlıdır. Təhlil göstərir ki, bu problemlər yalnız dil fərqlərindən deyil, həm də mədəni kontekstin, üslubi xüsusiyyətlərin və funksional məqsədin nəzərə alınmaması ilə əlaqədardır.

Tədqiqat zamanı aşkar edilmişdir ki, leksik problemlər daha çox çoxmənalı sözlərin, frazeoloji birləşmələrin və məcazi ifadələrin sözbəsöz tərcüməsi nəticəsində yaranır. Bu cür tərcümələr xüsusilə bədii mətnlərdə məna itkisinin və üslubi pozuntuların baş verməsinə səbəb olur.

Araşdırma sübut edir ki, Azərbaycan dilinin aqqlütinativ qrammatik quruluşu ingilis və rus dillərinin flektiv və analitik sistemlərindən tərcümə zamanı ciddi qrammatik uyğunlaşdırma tələb edir. Zaman, aspekt və modal konstruksiyaların düzgün ötürülməməsi həm bədii, həm də işgüzar mətnlərdə semantik qeyri-dəqiqliyə gətirib çıxarır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, üslubi ekvivalentliyin qorunması bədii tərcümədə əsas şərtlərdən biridir. Üslubun nəzərə alınmaması məndə emosional və estetik təsirin zəifləməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, rəsmi və işgüzar sənədlərdə üslubi norma və sabit ifadələrin düzgün seçilməməsi sənədin hüquqi və kommunikativ dəyərini azaldır.

Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, mədəni reallıqların tərcüməsi xüsusi yanaşma tələb edir. Mədəni anlayışların birbaşa və izahsız tərcüməsi oxucu üçün anlaşılmaqlıq yaradır və mətnin informativ funksiyasını zəiflədir. Bu səbəbdən izahlı və ya adaptiv tərcümə strategiyalarının tətbiqi zəruri hesab olunur.

Tədqiqat həmçinin göstərir ki, terminoloji qeyri-sabitlik rəsmi və işgüzar tərcümələrdə ən ciddi problemlərdən biridir. Eyni termin üçün müxtəlif qarşılıqların işlədilməsi mətnin ardıcılığını və hüquqi dəqiqliyini pozur. Terminoloji vahidliyin qorunması tərcümənin keyfiyyətinin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

Ümumilikdə, aparılan tədqiqat sübut edir ki, Azərbaycan dilində keyfiyyətli tərcümə yalnız dil bilikləri ilə məhdudlaşmamalı, tərcüməçi qrammatik struktur, üslubi norma, mədəni kontekst və funksional məqsəd paralel şəkildə nəzərə alınmalıdır. Təklif olunan təhlil və nəticələr gələcək tədqiqatlar və tədris prosesində tərcümə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə elmi və praktik töhfə verə bilər.

Müzakirə

Aparılan tədqiqatın nəticələri mövcud dilçilik və tərcüməşünaslıq ədəbiyyatında irəli sürülmüş nəzəri müddəalarla əsasən uyğunluq təşkil edir. Xüsusilə dilçi-alim Nida (1964) tərəfindən irəli sürülmüş dinamik ekvivalentlik konsepsiyası ilə əldə olunan nəticələr arasında paralellər müşahidə olunur. Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı oxucuya eyni təsirin ötürülməsi sözbəsöz tərcümədən daha çox funksional və kontekstual yanaşma tələb edir.

Müzakirə olunan leksik və semantik problemlər M. Bakerin (2011) çoxmənalı sözlərin və frazeoloji vahidlərin tərcüməsi ilə bağlı yanaşmalarını təsdiqləyir. Tədqiqat zamanı təhlil edilən bədii nümunələr göstərir ki, leksik vahidlərin kontekstdən kənar tərcüməsi mənə itkilərinə və üslubi uyğunsuzluqlara səbəb olur. Bu nəticə, tərcümə prosesində kontekstual təhlilin prioritet rolunu bir daha ön plana çıxarır.

Qrammatik problemlərin müzakirəsi Azərbaycan dilinin aqqlütinativ quruluşunun tərcümə prosesinə təsirini aydın şəkildə ortaya qoyur. Dilçi alimlərdən Q. Kazımovun (2010) və F. Veysəllinin (2020) Azərbaycan dilinin qrammatik sistemi ilə bağlı fikirləri tədqiqatın nəticələri ilə üst-üstə düşür. Xüsusilə zaman və aspekt kateqoriyalarının tərcüməsində müşahidə olunan çətinliklər, tərcüməçinin yalnız dil biliklərinə deyil, həm də funksional qrammatika yanaşmasına bələd olmasının vacibliyini göstərir.

Üslubi problemlərin müzakirəsi göstərir ki, bədii tərcümədə üslubi ekvivalentliyin qorunmaması məndə estetik təsirin azalmasına səbəb olur. Bu nəticə ingilis tərcüməçisi

Neumarkın (1988) semantik və kommunikativ tərcümə modelləri ilə uzlaşır. Rəsmi və işgüzar mətnlərdə isə əksinə, emosional-ekspressiv vasitələrin qorunması deyil, normativlik, dəqiqlik və standart ifadələrdən istifadə əsas məqsəd kimi çıxış edir.

Rəsmi və işgüzar sənədlərin tərcüməsi ilə bağlı müzakirələr göstərir ki, terminoloji qeyri-sabitlik və hüquqi anlayışların düzgün ötürülməməsi ciddi kommunikativ risklər yaradır. Bu, tərcüməçinin məsuliyyətini artırmaqla yanaşı, terminoloji baza və normativ mənbələrdən sistemli istifadənin vacibliyini ön plana çıxarır. Araşdırma bu baxımdan rəsmi sənədlərin tərcüməsində standartlaşdırılmış terminologiyanın tətbiqinin zəruri olduğunu təsdiqləyir.

Mədəni reallıqların tərcüməsi ilə bağlı əldə olunan nəticələr göstərir ki, adaptiv və izahlı tərcümə strategiyalarının tətbiqi oxucu üçün mətnin anlaşılıqlığını artırır. Bu yanaşma, xüsusilə bədii və publisistik mətnlərdə mədəni baryerlərin aradan qaldırılmasına kömək edir.

Ümumilikdə, müzakirə göstərir ki, Azərbaycan dilində tərcümə problemləri yalnız texniki dil fərqləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda mədəni, üslubi və funksional faktorların qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Bu isə tərcümə prosesinə kompleks və çoxsəviyyəli yanaşmanın vacibliyini bir daha sübut edir.

2. Tərcümənin nəzəri əsasları

Tərcümə nəzəriyyəsində əsas anlayışlardan biri ekvivalentlikdir. Ekvivalentlik mənbə mətn ilə tərcümə mətninin məna və funksional uyğunluğunu təmin etməyə xidmət edir. Nida (1964) Tərcümədə dinamik ekvivalentlik prinsipini irəli sürərək oxucuda orijinal mətndəki təsirin yaradılmasını əsas məqsəd kimi müəyyən etmişdir. Nevmark (1988) isə semantik və kommunikativ tərcümə anlayışlarını fərqləndirərək tərcüməçinin məqsəddən asılı olaraq üsul seçməsinin vacibliyini vurğulamışdır.

3. Azərbaycan dilində tərcümə problemlərinin əsas növləri

3.1. Leksik problemlər

Bədii nümunələr:

- *He is a star.*

Səhv: O, ulduzdur.

Düzgün: O, çox məşhur insandır (Baker, 2011).

- *The wind whispered secrets through the trees.*

Səhv: Külək ağacların arasından sirlər fısıldadı.

Düzgün: Külək ağacların arasında sirlərini pıçıldaırdı.

İşgüzar nümunələr:

- *The project deadline is approaching.*

Səhv: Layihə son tarixi yaxınlaşır.

Düzgün: Layihənin tamamlanma müddəti yaxınlaşır.

3.2. Qrammatik problemlər

Azərbaycan dili aqqlütinativ olduğundan qrammatik kateqoriyalar şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. İngilis və rus dillərində zaman və aspekt fərqləri tərcümədə çətinlik yaradır (Kazımov, 2010., Veysəlli, 2020).

Bədii nümunə:

- *She had been working for two hours.*

Uyğun: O, artıq iki saat idi ki, işləyirdi.

İşgüzar nümunə:

- *The contract will have been signed by Monday.*

Uyğun: Müqavilə bazar ertəsinə qədər imzalanmış olacaq.

3.3. Semantik problemlər

Kontekstdən asılı olaraq söz və ifadələrin mənası dəyişir.

Bədii nümunə:

- *He broke her heart.*

Səhv: O, onun ürəyini sındırdı.

Düzgün: O, onun hissələrini incitdi.

İşgüzar nümunə:

- *We need to leverage our resources effectively.*

Səhv: Resurslarımızı səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Düzgün: Resurslarımızdan effektiv şəkildə faydalanmalıyıq.

3.4. Üslubi problemlər

Üslubi ekvivalentliyin qorunması bədii və publisistik mətnlərdə vacibdir.

Bədii nümunə:

- *Time flies.*

Sözbəsöz: Zaman uçar.

Uyğun: Zaman çox tez keçir.

- *All that glitters is not gold.*

Sözbəsöz: Hər parlayan qızıl deyil.

Uyğun: Hər parlayan şey dəyərlı olmur.

3.5. Mədəni problemlər

Mədəni reallıqların birbaşa tərcüməsi oxucu üçün anlaşılmaz ola bilər.

Bədii nümunə:

- *He celebrated Christmas with joy.*

Uyğun: O, Milad bayramını böyük sevinclə qeyd etdi.

İşgüzar nümunə:

- *Thanksgiving dinner*

Uyğun: ABŞ-da qeyd olunan Şükranlıq bayramına məxsus ənənəvi ailə yeməyi (Newmark, 1988). Qeyd etməliyik ki, bu bayram bizdə qeyd olunmur və onun dilimizdə ekvivalenti yoxdur. ("Şükranlıq günü və ya bayramı" yalnız ABŞ-da qeyd

olunur). Tərcüməçi bu faktı bilməyə tərcümədə ciddi problemlər yarana bilər. Tərcümə zamanı xalqın milli və mədəni aspektləri də nəzərə alınmalıdır.

3.6. Terminoloji problemlər

Terminoloji vahidlik olmaması ciddi problem yaradır. Terminlər daha çox beynəlmiləl xarakterli olsa da, dilimizdə bəzi terminlərin iki və ya üç forması mövcuddur. Bəzi hallarda isə terminlər faktiki dildə həm də ümumişlək söz kimi işlənir. Bu baxımdan tərcüməçi hərtərəfli biliyə malik olmalıdır.

Elmi nümunə: Bədii təsvir və ifadə vasitəsi olan köçürmə (türk mənşəli) – istiarə (ərəb-fars mənşəli) – metaphor (avropa mənşəli) termin ilə ifadə olunur. Fizika elminə aid “güc”, “qüvvə”, “iş”, Azərbaycan dilinə aid olan “xəbər”, “təyin”, riyaziyyat elminə aid “faiz”, “həll”, “cavab” kimi sözlər həm termin, həm də ümumişlək söz kimi ifadə olunur.

İşgüzar nümunə:

- *Sustainability* — həm “davamlılıq”, həm də “dayanıqlılıq”.

Bədii nümunə:

- *He was a man of principle.*

Səhv: O, prinsip adamı idi.

Düzgün: O, prinsiplərinə sadıq bir insan idi.

3.7. Rəsmi və işgüzar sənədlərdə tərcümə problemləri

Müqavilə və hüquqi sənədlər:

- *The contractor shall indemnify the client against any claims arising from the performance of this contract.*

Səhv: Müqaviləçi bu müqavilənin yerinə yetirilməsindən yaranan iddialara qarşı müştərini təmin etməlidir.

Düzgün: Müqaviləçi bu müqavilənin icrasından yaranan bütün iddialara qarşı müştərini təmin etməlidir.

- *This agreement shall be governed by the laws of the Republic of Azerbaijan.*

Səhv: Bu razılaşma Azərbaycan Respublikasının qanunları tərəfindən idarə olunacaq.

Düzgün: Bu müqavilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən tənzimlənəcək.

İşgüzar yazışmalar:

- *Please find attached the financial report for your review.*

Səhv: Zəhmət olmasa əlavə edilmiş maliyyə hesabatını nəzərdən keçirin.

Düzgün: Təftişiniz üçün əlavə edilmiş maliyyə hesabatını nəzərinizə təqdim edirik.

- *We would appreciate your prompt response to this request.*

Səhv: Biz bu sorğuya dərhal cavabınızı yüksək qiymətləndiririk.

Düzgün: Bu sorğuya tez cavab vermənizi xahiş edirik.

Hesabat və elmi sənədlər:

- *The implementation of the project requires strict adherence to the timeline and budget.*

Səhv: Layihənin həyata keçirilməsi zaman cədvəlinə və büdcəyə ciddi riayət tələb edir.

Düzgün: Layihənin icrası zaman cədvəli və büdcəyə ciddi riayət olunmasını tələb edir.

- *All parties involved must comply with the confidentiality agreement.*

Səhv: Bütün iştirak edən tərəflər məxfilik müqaviləsinə əməl etməlidirlər.

Düzgün: Müqavilədə iştirak edən bütün tərəflər məxfilik öhdəliyinə riayət etməlidirlər.

- *Прошу принять меня на должность главного бухгалтера.*

Səhv: Yazıb sizdən xahiş edirəm ki, məni əsas mühasib vəzifəsinə qəbul edəsiniz.

Düzgün: Məni baş mühasib vəzifəsinə təyin etməyinizi Sizdən xahiş edirəm.

Azərbaycan dili iltisqi aqlütinativ dillər qrupuna aid olduğu üçün mübtəda cümlənin əvvəlində, xəbər isə sonunda işlənir. Rəsmi-işgüzar sənədlər rus dilindən tərcümə olunduğuna görə rus dilinin morfoloji quruluşuna (flerktiv) uyğun tərcümə zamanı xəbər cümlənin əvvəlində işlənmişdir. Bu xüsusiyyət bizim dilimiz üçün xarakterik olmasa da son dövrlərə qədər bütün rəsmi-işgüzar sənədlər bu qaydada tərtib olunmuşdur. 2021-ci ildə dilçi-alim N. Məmmədli ali məktəblər üçün “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” adlı dərslik nəşr etdirmişdir. Bu dərslikdə bütün rəsmi-işgüzar sənəd nümunələri dilimizin morfoloji quruluşuna uyğun tərtib olunmuşdur.

Tərcümə problemlərinin əsas səbəbləri işgüzar və rəsmi mətndə:

1. Terminoloji uyğunsuzluq.
2. Qrammatik fərqlər.
3. Üslubi və kommunikativ uyğunsuzluq.
4. Konseptual fərqliliklər.

Nəticə

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan dilində tərcümə problemləri leksik, qrammatik, semantik, üslubi, mədəni, terminoloji və rəsmi-işgüzar faktorlarla bağlıdır. Bədii və rəsmi işgüzar mətnlərdə tərcüməçi yalnız dil biliklərinə deyil, eyni zamanda mədəni məzmunu və Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna bələd olmalıdır. Kontekstual və elmi əsaslandırılmış yanaşma keyfiyyətli tərcümənin əsas şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. (2006). *Azərbaycan dilinin müasir qrammatikası*. “Elm”.
2. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili*. “Təhsil”.
3. Məmmədli, N. (2021) *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya*.
4. Nida, E. (1964). *Toward a Science of Translating*. “Brill”.
5. Şirəliyev, M., Seyidov, Y. (2008). *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. “Şərq-Qərb”.
6. Yusifov, Y. (2015). *Tərcümə nəzəriyyəsinin əsasları*. “ADU” nəşriyyatı.
7. Veysəlli, F. (2020). *Dilçilik və tərcümə problemləri*. “Müəllim”.
8. Baker, M. (2011). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. “Routledge”.
9. Catford, J. C. (1965). *A Linguistic Theory of Translation*. “Oxford University Press”.
10. Hatim, B., & Mason, I. (1990). *Discourse and the Translator*. “Longman”.
11. Komissarov, V. N. (1990). *Teoriya perevoda (Lingvisticheskie aspekty)*. “Vysshaya shkola”.
12. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. “Prentice Hall”.
13. Vinay, J. P., & Darbelnet, J. (1995). *Comparative Stylistics of French and English*. “John Benjamins”.

Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yazılı nümunələrinin tədqiqi məsələləri

Səbinə Dünyamalıyeva ¹

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yazılı nümunələrinin tədqiqi məsələləri çoxşaxəli və geniş bir mövzudur. Bu məsələ həm ədəbiyyatşünaslıq, həm tarix, həm də dilçilik elminin kəsişməsində araşdırılır. Ədəbiyyatşünaslıq aspektindən ilk yazılı nümunələrin öyrənilməsi müxtəlif dövrlərdə fərqli mənbələr üzərində aparılmışdır. Bir sıra tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbiyyatında ilk yazılı nümunələrin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə başladığını, digərləri isə IX–X əsrlərdə ərəb və fars dillərində yazılmış bədii mətnlərə əsaslandığını iddia edirlər. Bu yanaşma fərqləri onunla izah olunur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli meyarlarla sistemləşdirilmişdir. Ənənəvi dövrləşmə meyarları siyasi hadisələrə və ictimai dəyişikliklərə səykənsə də, müasir ədəbiyyatşünaslıq ədəbi prosesin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarını nəzərə almağa çalışır. Bu baxımdan son tədqiqatlardan biri akademik İsa Həbibbəylinin “Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri” adlı kitabı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kitabda Azərbaycan ədəbiyyatı ümümtürk ədəbiyyatın tərkib hissəsi kimi tədqiq edildiyi üçün yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı “Orxan-Yenisey” daş kitabələrindən götürülmüşdür. Türkoloji araşdırmaların əsas mənbələrindən sayılan bu abidələr ümümtürk ədəbi irsinin mühüm incilərindən biridir. Göytürk əlifbası ilə yazılmış bu abidələr qədim türklər haqqında məlumat verən ilk yazılı nümunələrdir. Abidə həm türklərin dili, həm də onların qədim dövrdə yerləşdikləri ərazilərin müəyyənləşdirilməsi cəhətdən vacib artefaktdır. Bu mətnlərdə türklərin inanclarından, dövlətçilik ənənələrindən, hökmdar–xalq münasibətlərindən bəhs edilir.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbiyyatın dövrləşdirilməsi, “Orxon-Yenisey” abidələri, türklər, dövlətçilik ənənələri, Bilgə xaqan

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 09.02.2026

Qəbul edilib: 13.05.2026

¹Dissertant, AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0006-0776-3811> | sabinadnyml@gmail.com

Issues of Studying the First Writing of Azerbaijani Literature

Sabina Dunyamaliyeva ¹

ABSTRACT

The investigation of the earliest written monuments of Azerbaijani literature constitutes a multi-faceted and wide-ranging field of research. This subject is examined at the crossroads of literary studies, history, and linguistics. From the standpoint of literary scholarship, the study of the earliest written examples has, at different times, been conducted on the basis of various sources. While a number of researchers consider the epic “Kitabi-Dede Qorqud” as the starting point of the first written monuments of Azerbaijani literature, others argue that they should be traced back to artistic texts composed in Arabic and Persian during the 9th–10th centuries. This divergence arises from the fact that Azerbaijani literature has been systematized according to different criteria in different historical periods. While traditional periodization was based on political events and social changes, modern literary studies seek to consider the internal laws of development of the literary process itself. From this perspective, one of the most significant recent studies is academician Isa Habibbayli’s book “Azerbaijani Literature: The Concept of Periodization and Stages of Development.” Since the book examines Azerbaijani literature as part of the common Turkic literary heritage, the starting point of written literature is taken from the “Orkhon–Yenisei” stone inscriptions. The “Orkhon–Yenisei” monuments are among the most valuable examples of common Turkic literature. Written in the Old Turkic script, these inscriptions are the earliest written monuments reflecting the life of the ancient Turks. They are important artifacts for studying the language of the Turks and identifying the territories they inhabited in ancient times. The inscriptions also discuss the beliefs of the Turks, their traditions of state-building, the relationship between rulers and the people, and other related issues.

KEYWORDS

periodization of literature, “Orkhon–Yenisei” inscriptions, Turks, statehood traditions, Bilge Khagan

ARTICLE HISTORY

Received: 09.02.2026

Accepted: 13.05.2026

¹PhD Candidate, Nakhchivan Branch of ANAS, Nakhchivan Teachers’ Institute. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0006-0776-3811> | sabinadnyml@gmail.com

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatı ən qədim dövrlərdən bu günə qədər uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, bu inkişaf prosesi müəyyən tarixi mərhələlər — qədim, orta, yeni və ən yeni dövrlər üzrə dövrləşdirilərək öyrənilmişdir. Ümumilikdə “ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi geniş anlayış olub, bütövlükdə Azərbaycan xalqının ictimai-tarixi və mədəni təkamül proseslərini obyektiv şəkildə mərhələlər üzrə dərk və şərh etməyə imkan yaradan əhəmiyyətli vəzifədir” (Həbibbəyli, 2019, s. 11–13). Bu baxımdan dövrləşdirmə ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində mühüm elmi vəzifələrdən biri hesab olunur.

Ədəbiyyatın dövrləşdirilməsi prosesi qədim dövrlərdən etibarən əsasən təzkirələr vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Təzkirələr əsasən xronoloji, coğrafi və tarixilik prinsipləri əsasında tərtib olunurdu. Bəzi müəlliflər təzkirə hazırlayarkən bu prinsiplərin ikisini eyni vaxtda tətbiq etmişlər. Məsələn, Firudin bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsərində tarixi və coğrafi prinsiplər vəhdət təşkil edir.

Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında ən qədim təzkirə İran əsilli Məhəmməd Ovfinin 1233-cü ildə qələmə aldığı “Ağıllıların seçilmişləri” (“Lübabül-əlbab”) əsəri hesab olunur. Türk ədəbiyyatında isə təzkirəçilik ənənəsinin ilk nümunəsi özbək əsilli Əlişir Nəvai tərəfindən yazılmış “Məcalis ün-nəfais”, yəni “Nəfislərin məclisi” adlı əsərdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında da müxtəlif dövrlərdə çoxsaylı təzkirələr yazılmışdır. Onların arasında Sadıq bəy Sadıqinin “Məcməül-xəvas” (1607), Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra” (1564), Lütfulibəy Azər Bəydilinin coğrafi bölgü əsasında tərtib etdiyi “Atəşkədə” və digər nümunələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi haqqında qiymətli elmi məlumatlar təqdim edir.

Metodlar

Təqdimat prosesində Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi araşdırılmış, ilk yazılı ədəbiyyat nümunələrindən olan “Orxon-Yenisey” abidələri tədqiqata cəlb edilmişdir. Araşdırmada tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilərək abidələr haqqında azərbaycanlı və türk alimlərinin elmi nəticələri ümumiləşdirilmiş, həmçinin bu abidələr ideoloji və mədəniyyətşünaslıq baxımından təhlil edilmişdir.

Nəticələr

Aparılan tədqiqat əsasında məqalədə belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsi ənənəvi ictimai-siyasi yanaşmalardan fərqli olaraq ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində aparılmalıdır. “Orxon-Yenisey” abidələri qədim türk yazılı nümunələri kimi Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimliyin formalaşmasında, dil və mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində mühüm mənbədir. Məqalədə ortaya qoyulan dövrləşmə prinsipləri digər qədim ədəbiyyat nümunələrinin təhlilində də tətbiq oluna bilər.

Müzakirə

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk yazılı ədəbi nümunələrin öyrənilməsi müxtəlif dövrlərdə fərqli mənbələr əsasında aparılmışdır. Bir sıra tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbiyyatında ilk yazılı nümunələrin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə başladığını, digərləri isə IX–X əsrlərdə ərəb-fars dilində yazılmış bədii mətnlərə əsaslandığını iddia edirlər.

Həmçinin İsmayıl Hikmət bu tarixin başlanğıcını islamıyyətdən götürür, Yusif Vəzir Cəmənzəminli yazılı ədəbiyyatı İmadəddin Nəsimidən, Əmin Abid isə Mahmud Kəşğarlıının “Divanü lüğət-it-Türk” əsərindən başladığını qəbul edirdi (Həbibbəyli, 2019, s. 30). Əliyar Səfərli və Xalid Yusifli isə qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatını qədim dövrdən VII əsrə qədər olan zaman çərçivəsində araşdırmışlar.

Ənənəvi dövrləşmə meyarları əsasən siyasi hadisələrə və ictimai dəyişikliklərə söykənsə də, müasir ədəbiyyatşünaslıq ədəbi prosesin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarını nəzərə almağa çalışır. Milli ədəbiyyatın keçdiyi çoxəsrlik inkişaf yolunun elmi-nəzəri cəhətdən yenidən və əsaslı şəkildə dövrləşdirilməsi zərurəti konkret olaraq yalnız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əldə etməsindən sonra meydana çıxmışdır (Həbibbəyli, 2019, s. 56).

2004–2014-cü illərdə nəşr olunmuş dörd cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında ədəbiyyat tarixi “azərbaycançılıq məfkurəsinə əsaslanmaq və bəşəri dəyərlərə istinad etmək” prinsipi ilə təqdim edilmişdir. Həmin əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi əsrlər üzrə xronoloji qaydada mərhələlərə ayrılaraq elmi-nəzəri təhlil əsasında təqdim olunur (Həbibbəyli, 2019, s. 63). Kitabda qədim dövr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı “Orxon–Yenisey” abidələrindən başlayaraq XIII əsrə qədərki dövrü əhatə edir.

Son dövrlərdə ədəbiyyat tarixinin yeni meyarlar üzrə tədqiqində akademik İsa Həbibbəylinin 2019-cu ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri” adlı kitabı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu kitabda akademik Azərbaycan ədəbiyyatının XVI əsrə qədərki inkişaf yolunu dörd mərhələdə təqdim edir:

1. Qədim dövr – ən qədim dövrdən VII əsrə qədər.
2. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ortaq başlanğıc dövrü – VII–X əsrlər.

3. İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı – XI–XII əsrlər.

4. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı – XIII–XVI əsrlər.

Hər bir etnosun tarixi keçmişini və mənəvi təkamülünü öyrənmək üçün müxtəlif artefaktlardan, yazılı mənbələrdən və folklor nümunələrindən istifadə edilir. Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı da miflər, Nuh peyğəmbərlə bağlı əfsanələr, “Astiaq”, “Tomris” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı kimi şifahi xalq ədəbiyyatına aid nümunələr əsasında formalaşmışdır.

“Əsatir və xalq şeiri qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının möhkəm pyedestalı, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı isə onun əzəmətli heykəlidir” (Həbibbəyli, 2019, s. 137). Bu mənbələr yalnız qədim türklərin ədəbi nümunələri haqqında deyil, həmçinin türk xalqlarının qədim dövrdə yaşayış tərz, dövlətçilik ənənələri, yaşadıqları coğrafi ərazilər, inancları və mənəvi dəyərləri haqqında da mühüm məlumatlar verir.

Azərbaycan ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatının bir hissəsi kimi tədqiq edilərkən, yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı “Orxon–Yenisey” daş kitabələrindən götürülür. Bu kitabələr türklərin ilk yazılı abidələri hesab olunur. Elmi ədəbiyyatlarda “Göytürk Orxon–Yenisey yazılı abidələri” adlandırılan bu qəbir və qaya daşları Göytürk əlifbası ilə yazılmışdır. Həmçinin bu abidələrdə ilk dəfə türklər açıq şəkildə “türk” sözü ilə qeyd edilmişdir. “Daha doğrusu, Ongin, Kül Tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk abidələrini yazanlar özlərini göytürk, Çin mənbələrində isə onları tu-guy, tугуу, тургут adlandırırlar” (Rəcəbli, Yusifli, 1993, s. 14).

“Orxon–Yenisey” daş kitabələri Yenisey, Lena çayı ətrafında, Monqolustan, Altay dağları, Qazaxıstan, Özbəkistan və digər ərazilərdə aşkar edilmişdir. Əli Rəcəbli qeyd edir ki, bu abidələr “şərqdə Sarı dənizdən qərbdə Macarıstanadək, şimalda Şimal Buzlu okeanından cənubda Tibet yaylasınadək geniş bir ərazidə tapılmışdır” (Rəcəbli, 2006, s. 33). Türk mənbələrində Orxon abidələri “II Türk xaqanlığı və Ötükən uyğurlarından qalmış yazı” nümunələri kimi təqdim olunur (Güler, 2024, s. 53). Çünki bu ərazilər qədim türk və uyğur torpaqlarıdır.

Bu daş kitabələr haqqında həm Çin qaynaqlarında, həm də Elxanilər dövründə yaşamış Alaəddin Ata Məlik Cuveyninin “Tarixi-i Cahanqüşa” əsərində bəhs edilmişdir. “Çində Orxon yazıları ilə əlaqəli ilk çincə yazı Yuan sülaləsi dövründə (XII əsrdə) yaşayan Ye Lüzhü tərəfindən qələmə alınan “Shuang-xi-zui-yin-ji” adlı kitabda verilmişdir” (Saban, 2020, s. 111). Lakin elm aləmi bu kitabələrlə 1721-ci ildə tanış olmuşdur. Həmin il Sibirə araşdırma aparən alman bioloq Daniel Qotlieb və isveçli sürgün Johann von Strahlenberg təsadüfən Yenisey vadisində məzar daşları ilə qarşılaşmış, daha sonra isə Sibirə sürgün edilmiş alim topladığı məlumatları kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Məhz bundan sonra abidələr elmi şəkildə araşdırılmağa başlanmış və 1893-cü ildə danimarkalı alim Vilhelm Tomsen tərəfindən ilk dəfə oxunmuşdur. Daş kitabələr üzərində aparılan ciddi araşdırmalar, həmçinin abidələrdəki damğalar onların türklərə aid olduğunu sübut etmişdir. Abidədəki damğalar türkcə sözləri ifadə edən şəkillərdən əmələ gəlmişdir. Burada bir çox damğalar

ideoqrafik, bəziləri piktoqrafik (yəni şəkli, bir əşyanın təsvirindən törəyən işarələr: ay, əl, ok, at, ək və s.), bəziləri isə sillabik işarələr əsasında formalaşmışdır. Qeyd edək ki, bu fikri təsdiqləyən S. S. Klyastornı, D. Polivanov və digər alimlər əlifba işarələrini türklərə aid etmişlər (Güler, 2024, s. 10).

Əsası VII əsrdə qoyulmuş Orxon abidələri müxtəlif ərazilərdə tapılmış təqribən 19 kitabədən ibarətdir. Bunlara Gürbelçin, Suci, Ulan-Bator yaxınlığındakı abidə, Hoytu-Təmir, Çoyra, Xəntəy, Xanqıta-xat, Tes, Terxin, Tonyukuk, Ongin, Bilgə xaqan və Kül Tigin abidələri daxildir. Bu abidələrin bəziləri şərəfinə ucaldıldığı xaqanın adı ilə, bir qismi tapıldıqları yerə görə, digərləri isə abidədə daha çox işlənən sözlər əsasında adlandırılmışdır. Bəzi abidələrdə isə hər iki xüsusiyyət nəzərə alınaraq ədəbiyyatda müxtəlif adlarla təqdim edilir. Məsələn, Ulan-Batordan cənub-qərbdə, İhe-Huşotu vadisində tapılan Kül Tigin abidəsi bəzi mənbələrdə “İhe-Huşotu”, bəzilərində isə abidədə daha çox işlədilən “Kül Tigin” adı ilə qeyd olunur.

Təxminən 120 abidədən ibarət olan Yenisey abidələrinin V əsrə aid olduğu ehtimal edilir. Orxon əlifbası ilə yazılmış bu abidələrin ilk tədqiqatçılarından biri P. M. Melioranski olmuşdur. O, Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən daha əvvəl, VI–VIII əsrlərdə yazıldığını vurğulamışdır. Lakin arxeoloqlar L. R. Kızlasov və İ. V. Kormuşın abidələrdəki işarələri tipoloji cəhətdən təhlil edərək onların IX əsrin ikinci yarısına və X əsrin əvvəllərinə aid olduğunu, həmçinin xakas əyanları tərəfindən yazdırıldığını qeyd etmişlər (Rəcəbli, 2006, s. 51). Buna baxmayaraq, abidələrin dəqiq olaraq hansı əsrdə yaradıldığı tam müəyyən edilməmişdir.

Abidələrin yazılma tarixinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirən əsas amillərdən biri də kitabələrdə tarixlərin “12 heyvanlı türk təqvimini” ilə qeyd edilməsidir. Bu təqvimə əsasən, əvvəlcə hansı heyvan ilinə aid olduğu, sonra ayın adı, daha sonra isə günün nömrəsi göstərilir. Aylar köhnə türk say sistemi əsasında ifadə edilmişdir. Sıralama aşağıdakı kimidir:

Heyvan ili – ay-gün

Qoyun ili – beşinci ay-iyirmi dörd (24)” (Guler, 2024, s. 54).

Yenisey abidələri əsasən “Yenisey çayının yuxarı axarında – Tuva və Xakas respublikalarında, Krasnoyar diyarının Minusinsk rayonunda” tapılmışdır (Rəcəbli, 2006, s. 51). Bu ərazilərdə qırğızların yaşaması səbəbindən bir sıra mənbələrdə abidələrin qırğızlara aid olduğu ehtimalı irəli sürülmüşdür.

Abidələr tarixi-siyasi baxımdan aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- Şərqi türk xaqanlığı abidələri,
- Qərbi Türk xaqanlığı abidələri,
- Monqolustan Uyğur xaqanlığı abidələri,
- Şərqi Türküstandakı Uyğur xaqanlığı abidələri,
- Qırğız xaqanlığı abidələri,

- Peçeneq qəbilə ittifaqının abidələri.

“Orxon-Yenisey” abidələri ilk dəfə danimarkalı alim V. Tomsen tərəfindən oxunmuşdur. “Daha dəqiqi, V. Tomsen 1893-cü ildə dörd sözü oxuyub: tenri, kül, türk, tigin. Həm də o, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, abidələrin məhz qədim türk dilində olduğunu dəqiqləşdirib” (Tanrıverdi, 2009, s. 9). Bu abidələr ədəbiyyat tarixi, dilçilik və türkoloji tədqiqatlar baxımından mühüm mənbə hesab olunur. Qədim türk dövləti olan Göytürk dövlətinin quruluşu, türk xalqlarının inancları və tarixi keçmişi haqqında kitabələrdə xeyli məlumat əks olunmuşdur. Abidələrdə türklərin milli adət-ənənələri və dini inancları öz əksini tapır. Buna görə də Orxon abidələri təkcə məzar daşları deyil, həm də hökmdarın öz hakimiyyəti altında olan xalqa ünvanladığı siyasi bəyannamə kimi də şərh edilə bilər.

Abidələrdə qədim türklərin dövlətçilik ənənələrinə də geniş şəkildə toxunulur. Burada türklərin yenilməzliyi, qorxmazlığı və bir bayraq altında birləşmək cəhdləri xüsusi olaraq vurğulanır. Bu baxımdan “Bilgə xaqan”, “Kül Tigin”, “Tonyukuk” və “Gürbelçin” abidələrində türk xalqlarının dünyagörüşü, daxili və xarici düşmənlərə qarşı birgə mübarizəsi, eləcə də hökmdar–xalq münasibətləri haqqında kifayət qədər məlumat yer alır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məlumatların əksəriyyəti Orxon kitabələrində əks olunmuşdur. Yenisey abidələri isə əsasən məzar daşları olduğuna görə burada ölən şəxsin adı, yaşı və ailə vəziyyəti haqqında məlumatlara daha çox yer verilmişdir.

“Bilgə xaqan” abidəsində hökmdar belə deyir: “Türk oğuz bəyləri, xalq eşidin: üstdən tanrı basmasa, altdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini (dövlətini) qanununu kim dağıda bilər?” (Rəcəbli, 2006, s. 302). Bu ifadə türklərin dövlətçilikdəki yenilməzliyini vurğulamağa xidmət edir. Bilgə xaqanın qardaşı Kül Tigin (631–731) türk dövlətinin əsaslarının möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamış, ölkədə baş verən üsyanların yatırılmasında fəal iştirak etmişdir.

732-ci ildə Bilgə xaqan qardaşının xatirəsinə Kül Tigin abidəsini ucaltdırmışdır. Çindən dövət olunmuş rəssam abidənin üzərində Kül Tiginin təsvirini həkk etmişdir. Bu abidələrdən aydın olur ki, həmin dövrdə xaqanların əksəriyyəti bir nəslin nümayəndələri olmuş və xaqanlıq seçimində varislik prinsipi əsas götürülmüşdür. O dövrdə vəzir olan Tonyukuk xaqanda olması vacib olan iki əsas xüsusiyyəti qeyd edir: elm və ədalət duyğusu.

“Bilgə xaqan” abidəsində türk xalqları arasındakı münafişələrdən bəhs edilir. Kül Tiginin rəhbərliyi ilə qırğızlara və türgişlərə qarşı aparılan mübarizədən bəhs edilərək belə qeyd olunur: “Türgiş xaqanı türküümüz, xalqımız idi. Lakin doğru dərk etmədiyi üçün bizə qarşı yanıldı və xəyanət etdi; nəticədə həm xalqı, həm də əyanları və bəyləri məhv oldu”. Abidədə türklərin dövlət qurmaq və onun mövqelərini möhkəmləndirmək cəhdləri, eləcə də xalq və hökmdar münasibətləri haqqında mühüm fikirlər əks olunmuşdur.

VIII əsrdə yazılmış “Tonyukuk” abidəsi də türk tarixini öyrənmək üçün mühüm mənbələrdən biridir. Abidədə Göytürklərin Çin əsarətindən xilas olmaq üçün apardığı

mübarizə təsvir edilir. Tonyukuk abidədə qeyd edir ki, əgər İltəris xaqan qalib gəlməsəydi və o (Tonyukuk) uğur qazanmasaydı, türk milləti məhv ola bilərdi.

Abidələrdə türklərin dini inancları da öz əksini tapmışdır. Həmin dövrdə Tenqrizm — Göy Tanrı inancı Göytürklər arasında geniş yayılmışdı. Bu inanca görə, hökmdar və dövlət Tanrının yer üzündəki təcəssümü kimi qəbul edilirdi. Məsələn, “Bilgə xaqan” abidəsində belə yazılır: “Tenqrıteq tenqrıdə bolmuş Türk Bilgə xaqan”, yəni “Tanrıya bənzər, göydə (Tanrı tərəfindən) yaradılmış Türk Bilgə xaqan”.

Bu daş kitabələrin bir çoxunda “Tanrı yar olduğu üçün” və “Tanrı yar olmadığı üçün” ifadələri ilə qarşılaşırıq. Türklər qazandıqları döyüşlərin və ümumilikdə bütün uğurların Tanrıdan gəldiyinə inanırdılar. Türk xalqlarından kimsə yolundan azdıqda, öz xalqını tərk etdikdə və ya ləyaqətinə zidd davranış sərgilədikdə, bu, Tanrının narazılığı kimi qəbul edilir və onların bəla ilə üzləşdiyinə inanılırdı. Əksinə, Tanrının rəğbətini qazanan xalqa Tanrı tərəfindən layiqli hökmdar göndərilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Gəmiqaya rəsmlərində də Göy Tanrı inancının izlərinə rast gəlinir. Tədqiqatçılar Gəmiqaya təsvirlərində “Tenqri” sözünü müəyyən etmiş, Gəmiqaya–Qobustan mədəniyyətində əllərin göyə qaldırılması ilə tək Tanrıya sitayişə əks etdirən onlarla qayaüstü təsvirin qeydə alındığını bildirmişlər (Həbibbəyli, 2019, s. 132).

Hazırda bu abidələr dövlət tərəfindən qorunur. Tonyukuk abidəsi və bir sıra digər abidələr açıq səma altında, ətrafı dəmir hasarlarla mühafizə olunaraq saxlanılır, digərləri isə qapalı muzeylərdə qorunur.

Nəticə

“Orxon-Yenisey” abidələri yalnız məzar daşları deyil, eyni zamanda türk xalqlarının tarix və ədəbiyyatının öyrənilməsi üçün əsas mənbə rolunu oynayır. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıcının bu kitabələrdən götürülməsi milli kimliyimizin formalaşmasının təsdiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. *Bilgə Xaqan*. Wikipedia.org. https://az.wikipedia.org/wiki/Bilg%C9%99_xaqan
2. Camali, D. V. (2022). Orxon-Yenisey abidələri linqvokulturoloji aspektdə. Avtoreferat.
3. Güler, H. (2024). Eski Türk yazıtlarında tarix verme yöntemi üzerine –Köktürk/Uygur yazıtları esasında ve eski Uygur Sivil Belgeleriyle karşılaştırmalı. *Journal of Turkic Civilization Studies*, 5(1).
4. Həbibbəyli, İ. (2019). *Azərbaycan ədəbiyyatı dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri*. “Elm” nəşriyyatı.
5. Rəcəbli, Ə. (2006). *Qədim türk yazısı abidələrinin dili, Universitetlərin filologiya fakültələri üzrə dərş vəsaiti*. II hissə. “Nurlan” nəşriyyatı.

6. Rüstəmov, İ. (2021). Orxon Yenisey abidələrində türk etnos təfəkkürünün ifadəsi. *“Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”*, 2.
7. Rəcəbov, Ə., Məmmədov, Y. (1993). *Orxon-Yenisey abidələri*. “Yazıçı”.
8. Saban, G. M. (2020). Yenisey və Orhun yazıtlarında yer alan “eş” kavramı üzərinə bir incələmə. *Aksaray Universitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
9. Tanrıverdi, Ə. (2009). *Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları*. “Nurlan”.
10. *Yenisey və Orhun yazıtları arasındakı fərk nədir? Yenisey kitabeləri özəllikləri nələrdir?* <https://www.sabah.com.tr/egitim/yenisey-ve-orhun-yazitlari-arasindaki-fark-nedir-yenisey-kitabeleri-ozellikleri-e1-5449206>

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin simvolikası: “Dönüş” və “Qayıdış” ideyalarının Naxçıvan ədəbi mühitində poetik təcəssümü

Azadə Əliyeva ¹

XÜLASƏ

Bu tədqiqat işğaldan azad edilmiş ərazilərə “Dönüş” və “Qayıdış” ideyalarının Naxçıvan ədəbi mühiti kontekstində bədii dil və poetik strukturlar vasitəsilə təcəssümünü araşdırır. Tədqiqatın əsas məqsədi Naxçıvan ədəbi mühitində Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə formalaşan simvolik dili, poetik üslub xüsusiyyətlərini və qayıdış motivinin bədii-fəlsəfi dərinliyini üzə çıxarmaqdır. Məqalədə fenomenoloji və hermenevtik metodlardan istifadə edilməklə, Naxçıvanın şair və yazıçılarının əsərlərində “torpaq”, “sərhəd”, “Vətən”, “yurd həsrəti” kimi açar simvolların transformasiyası təhlil edilmişdir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, Naxçıvan ədəbi mühitində “Dönüş” ideyası yalnız fiziki bir hərəkət kimi deyil, eyni zamanda milli ruhun bərpası, tarixi ədalətin təntənəsi və Zəfər poetikasının mühüm tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Bu ədəbi irs beynəlxalq elmi ictimaiyyət üçün münaqişədən sonrakı dövrdə milli yaddaşın bərpası və sülh quruculuğu proseslərinin bədii inikası baxımından aktuallıq kəsb edir. Tədqiqat Naxçıvan ədəbiyyatşünaslığında simvolik düşüncənin yeni qatlarının təhlilinə yönəlməklə nəzəri baxımdan mühüm töhfə verir.

AÇAR SÖZLƏR

“Dönüş”, “Qayıdış”, Naxçıvan ədəbi mühiti, Zəfər poetikası, simvolika

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 03.03.2026

Qəbul edilib: 20.05.2026

¹Doktorant, Naxçıvan Dövlət Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0001-1689-4307> | azadealiyeva222@gmail.com

The Symbolism of Liberated Territories: “Return” and “Homecoming” in the Nakhchivan Literary Environment

Azada Aliyeva ¹

ABSTRACT

This study investigates the artistic embodiment of the "Return" and "Homecoming" ideas concerning the liberated territories within the context of the Nakhchivan literary environment, specifically focusing on its representation in poetic structures and artistic language. The primary goal is to reveal the symbolic language, poetic styles, and the artistic-philosophical depth of the return motif that emerged in Nakhchivan literature during the post-war period. Employing phenomenological and hermeneutic methods, the research analyzes the transformation of key symbols such as “land”, “border”, “Homeland”, and “longing for the native land” in the works of Nakhchivan poets and writers. The findings demonstrate that in the Nakhchivan literary milieu, the idea of "Return" is presented not only as a physical movement but also as a restoration of the national spirit, the triumph of historical justice, and an integral part of the poetics of Victory. This literary heritage is highly relevant for the international scientific community in terms of artistically reflecting the processes of national memory restoration and peacebuilding in the post-conflict period. The study provides a theoretical contribution to Nakhchivan literary criticism by introducing the analysis of new symbolic layers.

KEYWORDS

“Return”, “Homecoming”, Nakhchivan literary environment, poetics of Victory, symbolism

ARTICLE HISTORY

Received: 03.03.2026

Accepted: 20.05.2026

¹PhD student, Nakhchivan State University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0001-1689-4307> | azadealiyeva222@gmail.com

Giriş

Bu tədqiqat müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən fundamental və aktual mövzularından biri olan işğaldan azad edilmiş ərazilərə “Dönüş” və “Qayıdış” ideyalarının Naxçıvan ədəbi mühiti kontekstində bədii dil və poetik struktur elementlər vasitəsilə təcəssümünü elmi-nəzəri baxımdan araşdırır. 27 sentyabr 2020-ci ildə Ermənistanın genişmiqyaslı təxribatına cavab olaraq başlayan 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın qazandığı Zəfər milli şüurda, siyasi diskursda və bədii təfəkkürdə köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş, xüsusilə “Böyük Qayıdış” anlayışı ilə kodlaşdırılan yeni bir tarixi paradigmanın əsasını qoymuşdur. Bu paradigma nəinki Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi gələcəyini, eyni zamanda ədəbiyyat və mədəniyyətinin simvolik strukturunu da müəyyənləşdirir.

Mövzunun aktuallığı və problemin qoyuluşu

“Qayıdış” ideyası münaqişədən sonrakı dövrün ədəbiyyatı üçün mərkəzi bir tematik nüvəyə çevrilmişdir. Bu ideya yalnız işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən quruculuğunu deyil, eyni zamanda milli-mədəni irsin bərpası, tarixi ədalətin təntənəsi və milli ruhun bütövləşməsi kimi dərin fəlsəfi mənalara özündə ehtiva edir. Azərbaycan ədəbiyyatının bu yeni Zəfər poetikasını necə formalaşdırması beynəlxalq elmi ictimaiyyət üçün post-konflikt cəmiyyətlərində yaddaşın bərpası və travmanın emosional-mənəvi aşılması proseslərinin bədii inikası baxımından olduqca aktualdır (Əhmədov, 2023, s. 10–25).

Tədqiqatın xüsusi aktuallığı Naxçıvan ədəbi mühiti ilə bağlıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası uzun illər Ermənistan tərəfindən tətbiq edilən blokada şəraitində yaşamış, faktiki olaraq “sərhəd bölgəsi” statusunda mövcud olmuşdur. Bu coğrafi-siyasi realıq Naxçıvan ədəbi mühitində özünəməxsus “həsrət poetikası”nın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Blokada dövründə Naxçıvanın şair və yazıçılarının əsərlərində “sərhəd”, “təcrid”, “Araz” və “qovuşma arzusu” kimi simvollar dominantlıq təşkil edirdi.

Vətən müharibəsində qazanılan Zəfər, xüsusilə “Zəngəzur dəhlizi” kontekstində “Qayıdış” ideyasının yenidən aktuallaşması ilə Naxçıvanın ədəbi mühitinin bu ənənəvi simvolik sistemini yenidən kodlaşdırmağa zərurət yaranmışdır. Məhz bu səbəbdən “Dönüş” ideyasının Naxçıvan ədəbi mühitində hansı spesifik bədii transformasiyaya uğradığını araşdırmaq xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Tədqiqatın əsas məqsədi Naxçıvan ədəbi mühitində Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə yaranan simvolik dili, poetik üslub xüsusiyyətlərini və “Dönüş” motivinin bədii-fəlsəfi dərinliyini üzə çıxarmaq, eyni zamanda bu poetik təcəssümlərin Naxçıvan ədəbi ənənəsi ilə müasir Azərbaycan ədəbiyyatında formalaşan ümumi Zəfər poetikası arasındakı dialektik əlaqəni müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

1. Naxçıvan şair və yazıçılarının 2020-ci ildən sonra yazılmış əsərlərini məzmun və forma baxımından sistemləşdirərək ilkin təhlilini aparmaq.
2. Sözügedən əsərlərdə dominant mövqeyə malik “Dönüş”, “Qayıdış”, “sərhəd”, “Vətən”, “qapı” kimi açar simvolları fenomenoloji və hermenevtik metodlar əsasında təhlil edərək onların qazandığı yeni semantik yükü müəyyənləşdirmək.
3. Blokada dövrü (həsərət poetikası) ilə Zəfər dövrü (qayıdış poetikası) arasındakı poetik və metaforik fərqləri müqayisəli şəkildə təqdim etmək.
4. Naxçıvan ədəbi mühitində təcəssüm edən “Dönüş” ideyasının regional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və onların ümummilli ədəbi prosesə verdiyi töhfəni dəyərləndirmək.

Əsas tədqiqat sualları

Tədqiqat aşağıdakı əsas suallar ətrafında qurulmuşdur:

1. Naxçıvan şair və yazıçılarının əsərlərində “Qayıdış” ideyası hansı yeni simvolik mənalarla (məsələn: “qapı”, “birləşdirici Araz”) yüklənib və bu, əvvəlki dövrün simvolikasından hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
2. Regional və geopolitik kontekstin təsiri ilə Naxçıvan ədəbiyyatında “sərhəd” simvolu blokada dövrünə xas olan “təcrid” mənasından “keçid” və “birlik” mənalarına necə transformasiya olunub?
3. Naxçıvan ədəbi mühitində təcəssüm edən “Dönüş” ideyası müasir Azərbaycan ədəbiyyatında formalaşan ümumi Zəfər poetikasına hansı nəzəri və praktik töhfələri verir, yoxsa bu ideya regional spesifikliyi qorumaqdadır?

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti və elmi yeniliyi

Tədqiqat münəqişədən sonrakı dövr ədəbiyyatının dərinədən öyrənilməsinə əsaslı zəmin yaradır. Əldə olunan nəticələr həm Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, həm də beynəlxalq müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq üçün post-konflikt simvolikasının formalaşma mexanizmlərini anlamağa imkan verir. Tədqiqat həmçinin regional ədəbi mühitlərin (Naxçıvan) ümummilli tarixi-siyasi prosesləri (Qarabağ Zəfəri) əks etdirdiyi spesifik bədii reaksiyaları təhlil etməklə ədəbi prosesin regional dinamikasını izah edir.

Tədqiqat aşağıdakı cəhətləri ilə elmi yenilik dəyəri daşıyır:

- *Regional mühitin sistemli təhlili.* İlk dəfə olaraq Naxçıvan ədəbi mühitinin 2020–2025-ci illəri əhatə edən dövrü “Dönüş” və “Qayıdış” simvolikası prizmasından sistemli şəkildə araşdırılır.
- *“Sərhəd-qapı” metaforasının dərinləşdirilməsi.* Naxçıvan kontekstində “sərhəd” anlayışının blokada dövrünə xas simvolik məzmunundan çıxaraq “Türk dünyasına açılan qapı” metaforasına çevrilməsinin fəlsəfi və poetik yükü nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Bu, yalnız ədəbi deyil, eyni zamanda geosiyasi simvolikanın bədii dildə təcəssümünün yeni modelidir.

- “*Qayıdış*”ın bütövlük paradigması. Naxçıvan ədəbi mühitinin “Qayıdış” ideyasını yalnız ərazilərin bərpası kimi deyil, həm də tarixi bütövlüyün (Zəngəzur faktoru daxil olmaqla) bərpası kimi təqdim etməsinin nəzəri əsasları müəyyənləşdirilir.

Metodlar

Aparılan tədqiqat işi keyfiyyətli metodologiyaya əsaslanır və humanitar elmlərin aparıcı təhlil üsullarını özündə birləşdirir. Tədqiqatın metodları və istifadə edilən materiallar “Dönüş” və “Qayıdış” simvolikasının Naxçıvan ədəbi mətnlərindəki məna qatlarını və transformasiyasını aşkar etməyə yönəldilmişdir.

Tədqiqatın materialları

Tədqiqatın əsas material bazasını 2020–2025-ci illər ərzində Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli simaları tərəfindən nəşr olunan əsərlərin, o cümlədən yerli mətbuat və elmi jurnallarda dərc edilmiş bədii (şeir, nəsr) və publisistik əsərlərin mətnləri təşkil edir. Bu materiallara həmçinin Naxçıvan Dövlət Universiteti və AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Vətən müharibəsi və sonrakı dövr” mövzusunda nəşr etdirdiyi elmi məqalələr də daxildir. Materialların seçimi mövzunun aktuallığı və Naxçıvan ədəbi simvolikasını daha dəqiq şəkildə əks etdirmə potensialına əsasən aparılmışdır.

Əsas tədqiqat metodları

Tədqiqatın əsasını aşağıdakı elmi təhlil metodları təşkil edir:

Hermenevtik metod

Bu metod seçilmiş bədii mətnlərdəki simvolları, metaforaları və poetik strukturları onların ilkin (blokada dövrü) və yeni (Zəfər dövrü) kontekstləri əsasında dərinlən şərh etmək məqsədilə tətbiq edilmişdir. Hermenevtik metodun tətbiqi nəticəsində “Dönüş” ideyasının yalnız fiziki yerdəyişmə deyil, eyni zamanda mənəvi-fəlsəfi bərpanı ifadə edən gizli mənalara üzə çıxarılmışdır (Qədimova, 2022, s. 112–125). Bu metod Naxçıvan ədəbi mühitinin ümumi poetik sistemi daxilində “Araz”, “sərhəd” və “qapı” kimi simvolların yeni semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Fenomenoloji metod

Bu metoddan “Dönüş” və “Qayıdış” ideyasının şüurda və bədii mətnlərdə təzahür formasını dərk etmək, yəni Naxçıvan yazıçılarının fərdi və kollektiv təcrübəsində rast gəldikləri bu hadisələrin ilkin duyğusal mənalara anlamaq məqsədilə tətbiq edilmişdir. Bu metod simvolların emosional yükünü və “təcrid” hissinin “təntənə” hissəsinə çevrilməsinin bədii məntiqini araşdırmağa xidmət edir (Hüseynov, 2023, s. 150–165).

Müqayisəli-tarixi metod

Bu metod iki əsas müqayisəli təhlil aparmaq məqsədilə tətbiq edilmişdir:

1. Daxili müqayisə: Naxçıvan ədəbi mühitinin blokada dövrü (1990–2020) ilə Zəfər dövrü (2020–2025) arasında simvolik dilin transformasiya dinamikasını izləmək.

2. Xarici müqayisə: Naxçıvan ədəbi mühitində formalaşan “Qayıdış” simvolikasını Azərbaycanın digər regionlarında (məsələn: Bakı, Gəncə) yaranmış Zəfər poetikası ilə müqayisə etməklə regional özünəməxsusluğu (məsələn, “Zəngəzur dəhlizi” motivinin təsir gücü) üzə çıxarmaq.

Struktur analiz metodu

Bu metod “Dönüş” ideyasını ifadə edən poetik strukturların (müəllif mövqeyi, ritm, leksik seçimlər, metafora quruluşu) məntiqi və bədii qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq məqsədilə tətbiq edilmişdir. Metod xüsusilə poeziya mətnlərində “həsrət” anlayışından “təntənə” simvoluna keçidin formal əlamətlərini müəyyən etməyə imkan yaradır.

Təhlil prosesi

Bu proses mətnlərin təkrar oxunuşunu, “Qayıdış” və “Dönüş” mövzularını ifadə edən açar sözlərin qeyd edilməsini, tematik kodlaşdırmanı və nəticədə Naxçıvan ədəbi dilində bu simvolikanın əsas kateqoriyalarının formalaşdırılmasını əhatə etmişdir.

Nəticələr

Tədqiqat materiallarının təhlili “Dönüş” və “Qayıdış” ideyalarının Naxçıvan ədəbi mühitində təcəssümünün altı fundamental xüsusiyyətini müəyyən etmişdir. Öldə edilən nəticələr yalnız konkret fakt və məlumatlar əsasında təqdim olunmuşdur.

“Sərhəd” simvolunun semantik transformasiyası

Naxçıvan şairlərinin lirik əsərlərində “sərhəd” simvolu əvvəlki dövrlərə aid “təcrid”, “blokada” və “keçilməzlik” (ümumi istifadə tezliyi 56%) ifadə edən mənalarından uzaqlaşaraq, Zəfər dövründə “keçid qapısı”, “birləşdirici xətt” və “gələcəyə yol” (ümumi istifadə tezliyi 78%) kimi dərin və semantik mənalar qazanmışdır. Xüsusilə 2023-cü ilə aid nəşrlərdə “sərhəd” sözü ilə yanaşı, əsasən “açılan”, “qovuşduran” və “tarixi” ifadələri səslənir.

“Araz” simvolunun yeni metaforik dəyəri

Əvvəllər ayrılıq və həsrət simvolu (Kazımov, 2007) kimi qəbul edilən Araz çayı ifadəsi postmüharibə dövrü Naxçıvan ədəbi mühitində artıq yeni məna qazanaraq “birləşdirici arteriya”, “vəhdətin şahidi” və “qardaşlığın körpüsü” kimi ifadələrlə təqdim olunur (Hüseynova, 2024, s. 128). Təhlil edilən şeirlərin 85%-də Araz artıq “ayrılıq göz yaşı” ilə deyil, “sevinc göz yaşları” ilə axan çay kimi təsvir edilir.

“Qapı” metaforasının dominantlığı

“Qayıdış” ideyasının təcəssümündə “qapı” metaforası Naxçıvan ədəbi mühitində aparıcı mövqeyə malikdir. Bu, xüsusilə Zəngəzur dəhlizi ideyasının bədii dildə inikasını ifadə edir. “Qapı” obrazı həm “Qarabağa qayıdış”, həm də “Türk dünyasına açılan yol” kimi ikili simvolik məna daşıyır. Bu metafora blokada dövrünə xas olan “bağlı pəncərə” motivinin əksi kimi çıxış edir.

Poetik strukturlarda emosional yerdəyişmə

Naxçıvan poeziyasında dominant mövzunun emosional tonu elegik-melanxolik (həsrət, gözlənti, kədər) üslubdan epos-qəhrəmanlıq (Zəfər), nikbin və gələcəkyönlü üsluba keçmişdir. Təhlil edilən lirik əsərlərin 70%-dən çox hissəsində intonasiya və ritmik quruluşun qətiyyət, inam və təntənə ifadə etdiyi müşahidə edilmişdir.

“Dönüş”ün fəlsəfi yükü

Mətnlər üzərində aparılan təhlillər onu göstərir ki, Naxçıvan ədəbiyyatında “Dönüş” anlayışı azad edilmiş torpaqlara fiziki qayıdışdan daha çox “tarixi ədalətin bərpası”, “mənəvi-mədəni bütövlüyün təntənəsi” və “milli missiyanın yerinə yetirilməsi” kimi dərin fəlsəfi məna daşıyır.

Müzakirə

Araşdırmadan əldə olunan nəticələr Naxçıvan ədəbi mühitinin “Dönüş” simvolikasına spesifik və zəngin töhfə verdiyini təsdiqləyir. Tədqiqatın nəticələri aparılan ilkin araşdırmaların ümumi tezislərini təsdiqləyir və regional kontekstdə bu simvolikanı yeni məna qatları ilə zənginləşdirir.

Nəticələrin təhlili və müqayisəsi

“Sərhəd” simvolunun transformasiyası C. Qəhrəmanlının post-konflikt dövrü ədəbiyyatında simvolların neytrallaşması və müsbət mənalara yüklənməsi haqqında irəli sürdüyü nəzəriyyə ilə üst-üstə düşür (Qəhrəmanlı, 2022, s. 15–28). Lakin Naxçıvan konteksti bu neytrallaşmaya özünəməxsus regional fəlsəfi məna qatır. “Sərhəd” sadəcə neytral deyil, həm də aktiv “qapı” funksiyası daşıyır. Bu, digər regionların ədəbiyyatında rast gəlinən “qələbə” motivindən fərqli olaraq, geopolitik-ədəbi xüsusiyyət daşıyır. Məsələn, Bakı ədəbi mühitində yazılan əsərlər daha çox “Azad Qarabağ” motivinə fokuslandığı halda, Naxçıvan ədəbi mühitində “Dönüş” ideyası Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə “Türk dünyasına inteqrasiya” kontekstində daha geniş fəlsəfi məna kəsb edir (Səmədli, 2023, s. 40–51).

“Araz” çayının yeni metaforik dəyəri (ayrılıqdan birləşdiriciyə çevrilmə) “milli yaddaşın bərpası prosesində su simvollarının rolu” haqqında irəli sürülmüş nəzəri fikirləri konkretləşdirir və bunu Naxçıvan nümunəsində sübut edir (Xəlilov, 2022).

“Qapı” metaforasının dominantlığı yalnız fiziki qayıdışı deyil, eyni zamanda mənəvi qayıdışın ədəbi təcəssümüdür. İ. Hüseynovun əsərlərində “Qayıdış nəğməsi” fiziki hadisələri təsvir etməklə yanaşı, milli kimliyin itirilmiş hissəsinin bərpasını da simvolizə edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri və gələcək istiqamətlər

Tədqiqat əsasən lirik və bədii mətnlərlə məhdudlaşmış, Naxçıvan dramaturqlarının əsərləri və bu mövzuda aparılan tənqidi ədəbiyyat materialları tam şəkildə əhatə edilməmişdir.

Həmçinin Naxçıvan ədəbi mühitinin “Dönüş” simvolikasının Türkiyə və Cənubi Azərbaycan (diaspor) ədəbiyyatına təsiri nəzərə alınmamışdır.

Gələcək tədqiqatlarda aşağıdakı mövzuların təhlili məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Naxçıvan ədəbi mühitinə məxsus dram əsərlərində “Qayıdış” və “Sülh quruculuğu” ideyalarının müqayisəli təhlili.

2. “Zəngəzur dəhlizi” mövzusunun Naxçıvan və digər regionların poeziya nümunələrində fəlsəfi və geosiyasi simvolizminin qarşılaşdırılması.

3. Naxçıvan ədəbi mühitinin post-konflikt simvolikasının Avropa və ya Şərq ədəbiyyatının analoji nümunələri ilə müqayisəli öyrənilməsi.

Nəticə

Aparılan tədqiqat Naxçıvan ədəbi mühitinin işğaldan azad edilmiş ərazilərə “Dönüş” və “Qayıdış” ideyalarının bədii təəcəssümündə özünəməxsus, zəngin və geosiyasi cəhətdən əsaslandırılmış simvolik sistem formalaşdırdığını elmi faktlarla sübut edir.

Əsas yekun nəticələr

- *Simvolik inqilab*: Naxçıvan ədəbi dilində “Sərhəd” simvolu “blokada” və “təcrid” mənalardan uzaqlaşaraq, aktiv “qapı” və “birlik nöqtəsi” mənalарına doğru köklü transformasiyaya uğramışdır.

- *Regional töhfə*: Naxçıvan ədəbi irsinin “Qayıdış” mövzusuna verdiyi əsas töhfə yalnız işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası deyil, eyni zamanda Türk dünyasına açılan tarixi qovuşma kimi daha geniş bir fəlsəfi-mədəni paradigma ilə təqdim olunur.

- *Ədəbi zəfər*: Naxçıvan ədəbi mühiti post-münaqişə dövründə milli yaddaşın bərpası və tarixi ədalətin təntənəsinin bədii inikası kimi aktuallığını qoruyur və beynəlxalq elmi ictimaiyyəti müqayisəli araşdırmalar aparmaq məqsədilə dəyərli materiallarla təmin edir.

Praktiki tövsiyələr

1. Tədrisə inteqrasiya: Naxçıvan ədəbi irsindəki “Qayıdış” və “Qapı” motivlərinin ali və orta ümumtəhsil məktəblərinin tədris proqramlarına, xüsusilə Vətən müharibəsi kontekstində daha geniş şəkildə inteqrasiya edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Beynəlxalq təqdimat: Naxçıvan ədəbi mühitinin “Dönüş” simvolikasının beynəlxalq elmi ictimaiyyətə təqdim edilməsi məqsədilə ingilis və rus dillərində tərcümə və nəşr layihələrinin həyata keçirilməsi faydalı olardı.

3. Konfransların təşkili: “Naxçıvan: Zəfərin poetik qapısı” mövzusunda regionun coğrafi və ədəbi xüsusiyyətlərini ön plana çıxaran regional və beynəlxalq konfranslar təşkil olunması məqsədmüvafiqdir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, T. (2023). Post-müharibə dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının simvolikası: Qələbənin bədii dili. *Azərbaycan Filologiyası Məsələləri*, 45(1), 10–25.
2. Həsənova, S. (2021). Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz. *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*, 279(4), 25–34. <https://dx.doi.org/10.48445/TAIJ.2021.46.47.002>
3. Hüseynov, İ. (2023). Ədəbi-fəlsəfi təfəkkürdə fenomenoloji təhlil: Vətən hissi. *Elmi Xəbərlər: Humanitar Elmlər Seriyası*, 18(2), 150–165.
4. Hüseynova, E. (2024). Qarabağ və Naxçıvan ədəbiyyatında Araz simvolu. *Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Əsərlər*, 59(3), 125–134.
5. Xəlilov, A. (2022). Milli yaddaşın bərpası prosesi: Ədəbi kontekst və fəlsəfi analiz. *Bakı Elmi Xəbərləri*, 78(4), 54–67.
6. Kazımov, Q. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. “Təhsil” nəşriyyatı.
7. Qasımov, R. (2020). Azərbaycan dramaturgiyasında sərhəd mövzusu: Blokadadan qayıdışa. *Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 35(2), 88–101.
8. Qədimova, F. (2022). Hermenevtik analiz: Ədəbi mətnlərdə milli ruhun təcəssümü. *Filologiya Tədqiqatları*, 12(1), 112–125.
9. Qəhrəmanlı, C. (2022). Post-konflikt dövrü ədəbiyyatında yeni simvollar. *Ədəbiyyatşünaslıq Məsələləri*, 14(3), 15–28.
10. Məmmədov, K. (2021, 5 mart). Naxçıvan ədəbi mühiti və Zəfər poetikasının inkişafı. *Edebiyyatqazeti.az*. <https://edebiyatqazeti.az/news/elmi/4588>
11. Mehdiyeva, Ş. (2019, 16 fevral). Ana dilimiz milli-mənəvi sərvətimizdir. *Muallim.edu.az*. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303>
12. Nəcəfov, S. (2024). Vətən müharibəsi ədəbiyyatında “Dönüş” ideyası: Fəlsəfi təhlil. *Elmi Xəbərlər*, 6(1), 1–10.
13. Səmədli, G. (2023). Naxçıvan poeziyasında türk dünyası motivi və qayıdış ideologiyası. *Odlar Yurdu Jurnalı*, 39(2), 40–51.

Ədəbiyyat dərslərinin tipləri və formaları

*Məhsəti Zamanova*¹

XÜLASƏ

Orta ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat dərslərinin tədrisi prosesində müxtəlif metodikalara, yaradıcı yanaşmalara və milli irsin tədrisinə diqqət yetirilməlidir. Bu prosesdə ədəbiyyatın nəzəri əsaslarından faydalanmaq, qabaqcıl təcrübələrdən yararlanmaq, təlim-tərbiyənin səmərəli qurulması üçün elmi-metodik bazadan istifadə zəruridir. Dərsin məqsədə görə təsnifi müasir pedaqogika dərsləklərində də tədqiqat obyektinə kimi dərinlən araşdırılır. Dərsə müxtəlif mövqelərdən qiymət verilsə də, onun ayrı-ayrı komponentləri tədqiq olunsay da, mübahisə doğuran, dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulan problemlər hələ də mövcuddur. Son dövrlərdə şagirdlərdə təlimə münasibəti yaxşılaşdırmaq, məşğələlərə marağı artırmaq məqsədilə müxtəlif forma və metodlardan istifadə edilir. Şübhəsiz, bunlar ayrı-ayrı fənlərin dərinlən öyrənilməsinə geniş imkan yaradır, şagirdlərin idrak fəallığı və məntiqi düşüncə tərzinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Dərsin tiplərinin didaktik tələblərə uyğun müəyyənləşdirilməsi sahəsində aparılan bölgü pedaqoqlar tərəfindən müsbət qiymətləndirilir. Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, təlimin təşkili formaları yalnız dərslə məhdudlaşmışdır. Elmi ədəbiyyatda dərnləklər, təcrübəli məşğələlər, seminarlar, konfranslar, məsləhətlər, fakültativ və əlavə məşğələlər, ekskursiyalar və s. təlimin təşkilinin köməkçi formaları kimi qiymətləndirilir.

AÇAR SÖZLƏR

kurikulum, dərs forması, dərs tipi, təhsil, ədəbiyyatın tədrisi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərib: 14.02.2026

Qəbul edilib: 22.05.2026

¹Müəllim, Azərbaycan Texniki Universiteti nəzdində Bakı Texniki Kolleci. Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0001-3002-7349> | mahsati.zamanova70@mail.ru

Types and Forms of Literature Lessons

Mahsati Zamanova¹

ABSTRACT

In the process of teaching literature in secondary school, attention should be paid to various methodologies, creative approaches and teaching national heritage. In this process, it is important to benefit from the theoretical foundations of literature, apply advanced practices, and use a scientific and methodological base for the effective organization of education. The classification of the lesson according to its purpose is also studied in modern pedagogical textbooks and becomes an object of research. Although the lesson is evaluated from different positions and its individual components are studied, there are still controversial problems that need to be clarified. Recently, various forms and methods have been used to change students' attitudes towards learning and increase interest in classes. Undoubtedly, these create ample opportunities for in-depth study of individual subjects, have a positive effect on the formation of students' cognitive activity and logical thinking. The division into types of lessons in accordance with didactic requirements has been positively evaluated by teachers. It is known from school experience that the forms of organizing training are not limited to lessons. In scientific literature, circles, practical classes, seminars, conferences, consultations, optional and additional classes, excursions, etc. are considered auxiliary forms of organizing training.

KEYWORDS

curriculum, lesson form, lesson type, education, teaching literature

ARTICLE HISTORY

Received: 14.02.2026

Accepted: 22.05.2026

¹Teacher, Baku Technical College under Azerbaijan Technical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0001-3002-7349> | mahsati.zamanova70@mail.ru

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Orta ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyatın tədrisi şagirdlərdə bədii əsərlərin mahiyyətinin dərk edilməsi, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin formalaşması, nitq mədəniyyətinin inkişafı, söz sənətinə marağın oyadılması və dünyagörüşlərinin genişləndirilməsi məqsədi daşıyır. Bunun üçün milli irsin tədrisinə, müxtəlif metodikalara və yaradıcı yanaşmalara diqqət yetirilir. Bu prosesdə ədəbiyyatın nəzəri əsaslarından faydalanmaq, qabaqcıl təcrübələri tətbiq etmək, təlim-tərbiyənin səmərəli qurulması üçün elmi-metodik bazadan istifadə zəruridir. Ədəbiyyat dərslərinin tədrisi zamanı şagirdə əsərlərin məzmununu, ideyasını dərk etdirməklə, müəllifin məqsədini anlatmaqla yanaşı onlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırmaq, doğru və yanlış izah etmək, milli və ümumbəşəri dəyərlər aşılamaq, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək, sözlərdən məqamında istifadə etmə bacarığını, dünyagörüşünü genişləndirmək tədrisin prioritetləridir.

Metodlar

Tədqiqat zamanı əsasən aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

- problemlə bağlı ədəbiyyatşünaslıq, metodika üzrə ədəbiyyatın öyrənilməsi və təhlili;
- ümumtəhsil məktəblərində məqsədyönlü müşahidə.

Nəticələr

Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı qənaətlər əldə edilmişdir:

- dərslər tiplərinin düzgün seçilməsi əsərin daha aydın qavranılmasında əhəmiyyətli rol oynayır;
- bu sahədəki tədqiqatlar müəllimdən işin ardıcıl və məqsədyönlü aparılmasını tələb edir;
- hər bir dərslər tipi məqsədinə görə bir-birindən fərqləndiyi üçün təşkil baxımından da fərqli yanaşma tələb edir.

Müzakirə

Araşdırmalardan məlum olur ki, dərslər müxtəlif mövqelərdən qiymət verilsə də, ayrı-ayrı komponentləri tədqiq olunsada, mübahisə doğuran, dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulan problemlər hələ də mövcuddur. Bu deyilənləri dərslər tipləri haqqındakı fikirlərə də aid etmək olar. İstər pedaqoqlar, istərsə də metodistlər dərslər tiplərinin təsnifinə müxtəlif aspektlərdən yanaşdıqlarına görə ortaya fərqli baxışlar, fərqli mövqelər çıxmışdır. Pedaqogika dərslərlərində dərslər tipləri, əsasən, təlimin mərhələlərinə, təlimin öyrədilmə üsuluna, didaktik tələblərə əsasən təsnif edilir. Dərslər məqsədə görə təsnifi müasir

pedaqogika dərslərlərində də araşdırılır, tədqiqat obyektinə çevrilir. Pedaqogika dərslərlərində dərslər tipləri, əsasən, aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Akademik S. V. İvanova görə: giriş dərsləri – ilk tanışlıq dərsləri, möhkəmlətmə, tətbiqetmə, yoxlama, yekun dərsləri.

2. Sovet pedaqoqu İ. N. Kazantsevin fikrincə: mühazirə dərsi, kino dərsi, ekskursiya dərsi, laborator və praktik məşğələ dərsi.

3. Pedaqoq-alim M. Muradxanovun nəzərinə: yeni bilik öyrədən dərslər, təkrarlama dərsləri, çalışma dərsləri, yoxlama dərsləri.

4. Professorlardan N. Kazımov və Ə. Həşimovun tədqiqatlarında: yeni tədris materialının qavranılmasına xidmət edən dərslər; bilik və bacarıqların başa düşülməsinə xidmət edən dərslər; bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi və tətbiqinə xidmət edən dərslər; bilik və bacarıqlara nəzarət, onların yoxlanılması və tətbiqinə xidmət edən dərslər; birləşmiş dərslər.

5. Tanınmış rus pedaqoqu P. İ. Pidkasistiyə görə: yeni materialın öyrədilməsi dərsləri, bilik, bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi dərsləri; yeni biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi dərsləri; nəzarət və təshih edilməsi dərsləri.

Dərslər tiplərinin didaktik tələblərə uyğun müəyyənləşdirilməsi sahəsində aparılan bölgü pedaqoqlar tərəfindən müsbət qiymətləndirilmişdir. Bu sahədə daha çox sovet pedaqoqu B. P. Yesipovun bölgüsü maraqlıdır: yeni biliyi mənimsədən dərslər; bacarıq və vərdişləri formalaşdıran və təkmilləşdirən dərslər; biliklərin təkrarı və möhkəmləndirilməsi dərsləri; nəzarət-yoxlama dərsləri; birləşmiş dərslər.

Akademik M. Məhdizadə də dərslər tiplərini müəyyənləşdirərkən B. P. Yesipovun bölgüsünə əsaslanmışdır:

1. Yeni bilik haqqında məlumat verən dərslər.

2. Yeni bacarıq və vərdişləri yaradan və mənimsədən dərslər.

3. Bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsini, tətbiqini, dərinləşdirilməsini və sistemləşdirilməsini təmin edən dərslər.

4. Yoxlama dərsləri.

5. Mürəkkəb (qarışıq) dərslər.

Rus alimi A. V. Tekuçevin apardığı bölgü də diqqəti cəlb edir. O, dərslər tiplərini üç qrupda birləşdirir:

1. Yeni bilik verən dərslər.

2. Möhkəmləndirən dərslər.

3. Yoxlama dərsləri.

Dərslər tiplərinin müəyyən olunmasında məzmunun və keçirilmə qaydalarının (üsuluna görə) nəzərə alınması vacibdir. Alimlər bu fikirləri belə ümumiləşdirirlər:

1. Giriş dərsləri.

2. Tədris materialı ilə ilkin tanışlıq dərsləri.

3. Bilikləri mənimsəmə dərsi.
4. Bilikləri praktikada tətbiq etmə dərsi.
5. Vərdişləri formalaşdıran dərslər.
6. Bilikləri möhkəmləndirmə, təkrarlama və ümumiləşdirmə dərsləri.
7. Nəzarət dərsləri.
8. Qarışıq və ya kombinə edilmiş dərslər.

Müəlliflər hazırda dəqiqləşdirilən və daha çox istifadə olunan dərslər tiplərini aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

1. Kombinə edilmiş (qarışıq) dərslər.
2. Yeni bilikləri öyrənmə dərsləri.
3. Yeni bacarıqları formalaşdırma dərsləri.
4. Öyrənilən materialı ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə dərsləri.
5. Bilik, bacarıqlara nəzarət və korreksiya dərsləri.
6. Bilik və bacarıqların praktiki olaraq tətbiqi dərsləri.

Hazırda şagirdlərdə təlimə münasibəti daha da yaxşılaşdırmaq, məşğələlərə marağı artırmaq məqsədilə müxtəlif forma və metodlardan istifadə edilir. Bu proseslər ayrı-ayrı fənlərin dərindən öyrənilməsinə geniş imkan yaradır, şagirdlərin idrak fəaliyyətinin və məntiqi düşüncə tərzinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Pedaqogika dərslərində də qeyri-standart dərslər haqqında mübahisə doğuran məqamlar ortaya çıxır. Yeni pedaqoji ədəbiyyatda 36-ya qədər qeyri-standart dərslər tiplərinin mövcudluğu qeyd olunur. Bunların bəzilərini münasibət bildirərək, o cümlədən qeyri-standart dərslər tipi kimi qəbul olunmasına aydınlıq gətirək:

- 1) dərslər – işgüzar oyunlar;
- 2) dərslər – mətbuat konfransı;
- 3) yarış dərsləri;
- 4) məsləhət dərsləri;
- 5) kompüter dərsləri;
- 6) qarşılıqlı təlim dərsləri;
- 7) yaradıcılıq dərsləri;
- 8) məqbul dərsləri;
- 9) fantaziya dərsləri;
- 10) dərslər – oyunlar;
- 11) həqiqəti tapma dərsləri;
- 12) dərslər – konsertlər;
- 13) dialoq dərsləri;
- 14) dərslər – rollu oyunlar;
- 15) dərslər – konfranslar;
- 16) dərslər – seminarlar;

17) dərslər – ekskursiyalar;

18) məhkəmə dərsləri.

Əlbəttə, bu tip dərsləri təlimin təşkili forması olan dərslərlə eyniləşdirmək doğru olmaz. Çünki bu qeyri-standart dərslərdə dərslərin strukturu əsas götürülmür. İşgüzar oyunlar, yarışlar, kompüterdən istifadə, yaradıcılıq və fantaziyanı inkişaf etdirmək, rollu oyunlar və s. bütün növ dərslərin maraqlı keçməsinə stimullaşdıran vasitə və imkanlardır, o cümlədən fəal-interaktiv təlimin əsas istiqamətlərindəndir. Qeyri-standart dərsləri dərslər tipi kimi qəbul etmək əvəzinə, bu imkanların konkret sinif-dərs prosesində reallaşdırılmasını, fənlərin dərindən öyrənilməsinə şərait yaradan vasitələrin aşkara çıxarılmasını, şagirdlərdə zəruri bacarıqların formalaşdırılması yollarını araşdırmaq daha məqsədəuyğun ola bilər (Paşayev, Rüstəmov, 2002, s. 239–240). Qeyri-standart dərslər tipi kimi sadalananların təlimin təşkilinin köməkçi vasitələri kimi dəyərləndirilməsi daha doğru olar. Əməkdar elm xadimi N. Kazımovun tədqiqatlarında, doğru olaraq, hər bir dərslər tipində digər dərslər tiplərinin müəyyən cəhətlərinin, xüsusiyyətlərinin təzahür etdiyi qeyd olunur. Real təlim zamanı, məsələn, yalnız yeni biliyi mənimsədən dərslər, yaxud yalnız bacarıq və vərdisləri formalaşdıran dərslər tipi olmur, bu zaman ərzində bir neçə didaktik vəzifə yerinə yetirilə bilər.

Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, təlimin təşkili formaları ancaq dərslər məhdudlaşmır. Elmi ədəbiyyatda dərnəklər, təcrübə məşğələlər, seminarlar, konfranslar, məsləhətlər, fakültativlər və əlavə məşğələlər, ekskursiyalar və s. təlimin təşkilinin köməkçi formaları kimi qiymətləndirilir. Şübhəsiz, bunların hər biri proqramın tələbinin, didaktik vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir, dərslər tiplərinin müəyyənləşdirilməsində və təlimin səmərəli təşkilində mühüm rol oynayır. Göründüyü kimi, pedaqogika dərslərində dərslər tiplərinin təsnifi mövcud fikirlər əsasında aparılır. Ədəbiyyat tədrisi metodikası sahəsində tanınmış alim, dosent Bilal Muradov əsərin məktəbdə öyrədilməsinin üstünlüklərindən danışarkən ilk mərhələni əsərin seçilib proqrama daxil edilməsi hesab edir. Müəllif ikinci pilləni isə əsərin məktəbdə öyrədilməsini sayır. Metodist-alimlərin fikirlərinə əsaslanan müəllif əsərin məktəbdə öyrədilməsinin üç cəhətini qeyd edir:

1. Əsərin məktəbdə öyrədilməsinin spesifik cəhətləri.
2. Əsərin məktəbdə öyrədilməsinin yönümləri, mərhələləri.
3. Əsərin öyrədilməsi yolları.

Bu metodik fikirdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, bədii əsərlərin xüsusiyyətlərinin açılmasına, təlim prosesinin mərhələlər üzrə düzgün qurulmasına, məzmun və təhlil üzrə işin təşkilinə (didaktik vəzifələrin yerinə yetirilməsinə) müsbət təsir göstərən dərslər tiplərindən istifadə dövrün, zamanın tələbidir, ədəbi bilik, bacarıq və vərdislərin sistemə salınmasında vacib məsələlərdəndir. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişaf etdirilməsi bu gün ən vacib tələblərdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur. Ədəbi əsərlərin öyrənilməsinə həsr olunan dərslərdə üç məzmun xətti üzrə nəzərdə tutulacaq işlərdən ikisi – şifahi və yazılı nitq məzmun xətləri ilə bağlıdır (Həsənlı, 2016, s. 452). Fənn daxili əlaqənin

təmin olunması baxımından hər bir dərş bu məzmun xətləri üzrə alt-standartların reallaşdırılmasını mütləq mənada diqqətdə saxlamalıdır. Dərsin təlim nəticələrində şifahi və yazılı nitq məzmun xətlərindən uyğun gələn alt-standartlarda əks olunmalıdır. Bunu fənnədxili inteqrasiya da bu cür tələb edir. Hər bir dərşdə şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi, ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması müəllimin diqqətində olmalıdır. Bu baxımdan ədəbiyyat dərşlərinin tiplərinin müəyyənləşdirilməsi hər zaman vacib məsələ kimi qiymətləndirilir. Bu məsələ ilə bağlı dilçi-alimlərdən C .Əhmədov, A. Hacıyev, Ş.Mikayılov, B. Muradov, F. Yusifov və digərlərinin tərtib etdikləri dərşlik və metodik vəsaitlərdə verilən məlumatlar diqqəti cəlb edir. Rus metodist-alim V. V. Qolubkov ədəbiyyat fənni üzrə dərş tiplərini qarşıya qoyulan məqsədə, uyğun materialın xüsusiyyətinə görə təsnif etmişdir. V. V. Qolubkov təsnifində giriş məşğələsi, oxu dərş, bədii əsərin təhlili, təkrar dərşlər, N. İ. Kudryaşev isə bölgüsündə bədii əsərin öyrənilməsi dərşləri, ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat nəzəriyyəsi materiallarını öyrədən dərşlər, nitq inkişafı dərşləri haqqında metodik fikirlərini ümumiləşdirmişdir. Ədəbiyyatdan dərş tiplərinin müəyyənləşdirilməsində C. Əhmədovun fikirləri maraq doğurur: “Dərsin səmərəli təşkilində onun tiplərini nəzərə almaq çox vacibdir. Çünki hər bir dərş tipinin özünəməxsus məzmunu, forması və müəyyən vəzifələri olur. Dərsin tipləri müxtəlif və rəngarəng olur”. Professorun fikrincə, dərş tipləri nəzərə alınmalı, dərşdə konkret vəzifələr qoyulmalı, dərş tipləri təlim materiallarının məzmununa uyğun seçilməli, müxtəlif formalardan istifadə edilməlidir. Təəssüf ki, tədqiqatçı dərş tiplərini qruplaşdırmır, əsas diqqəti dərş tiplərinin pedaqoji tərəflərinə yönəldir (Muradov, 1992, s. 9–10; Əhmədov, 2009, s. 118). A. Hacıyev də “Ədəbiyyat dərşlərinin tipləri və formaları” anlayışlarının fərqləndirilməsini vacib sayır. O, “bədii material müxtəlif tipli dərş formalarında şagirdlərə çatdırılır” fikrində özünün tamamilə haqlı olduğunu əsaslandırır. Ancaq müəllifin hər bir ədəbiyyat dərş tipində növ axtarması məqsədəuyğun deyildir. Professor F. Yusifovun müəyyənləşdirdiyi dərş tiplərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Bədii əsərlərin öyrədilməsinə həsr olunan dərşlər.
2. Tarixi-ədəbi materialların (icmalların) öyrədilməsinə həsr olunan dərşlər.
3. Həyat və yaradıcılıq materiallarının öyrədilməsinə həsr olunan dərşlər.
4. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi materiallarının öyrədilməsinə həsr olunan dərşlər.
5. Nitq inkişafı dərşləri.

Pedagoqların fikrincə, hər bir dərş tipinin özü də bir neçə növə bölünür:

1. Bədii əsərlərin öyrədilməsi dərşlərinin növləri: əsərin məzmununun öyrənilməsi dərşləri; Əsərin təhlilinə aid dərşlər.

2. Tarixi-ədəbi materialların (icmalların) öyrədilməsi dərşlərinin növləri: dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin öyrədilməsi; dövrün mədəni-ədəbi hadisələrinin öyrədilməsi; yazıçılar haqqında məlumatların öyrədilməsi.

3. Həyat və yaradıcılıq materiallarının öyrədilməsi dərslərinin növləri: yazıçının həyatının öyrədilməsi; yazıçının yaradıcılığının öyrədilməsi.

4. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi materiallarının öyrənilməsinə həsr olunan dərslərin növləri: nəzəri anlayışların izahı; nəzəri biliklərin konkret materiallara tətbiqi; nəzəri biliklərin ümumiləşdirilib sistemə salınması.

5. Nitq inkişafı dərslərinin növləri: əsərin məzmununun söylənməsi; bədii söz yaradıcılığının inkişafdırılması; əsərin əzbər söylənməsi; əsərin məzmununa dair sual-cavab bacarıqlarının yaradılması; ifadə yazı; inşa yazı; resenziya, çıxış və məruzə hazırlamaq və s. (Hacıyev, 2003, s. 51; Yusifov, 2008, s. 49).

Bu sadalananları hər bir dərslərin tipində müəyyən vəzifə kimi izah etmək daha məqsəduyğun olardı. Məsələn, XI sinifdə Əhməd Cavadın “Səsli qız” əsərinin tədrisinə ayrılan iki saatin bir saati məzmun üzərində işin təşkilinə, ikinci saati isə əsərin təhlilinə həsr edilir. Müəllim məzmunu mənimsətmək üçün metodik mənbədən istifadə edir və aşağıdakı məsələlərin əhatə olunmasına çalışır:

1. Əsər haqqında ümumi məlumat verir.
2. Mətnin ifadəli oxusunu aparır.
3. Çətin söz və ifadələri izah edir.
4. Məzmunun planının tutulmasına nail olur.
5. Məzmunla dair sual-cavab aparır.
6. Məzmunun nağıl edilməsini təşkil edir.

7. Mətdən müəyyən hissənin əzbərlənməsini məsləhət görür (Yusifov, 2008, s. 49–50., Muradov, 1992, s. 15). Ədəbi əsərlərin təhlili dərsləri isə, metodik ədəbiyyatda göstəriləndiyi kimi, üç istiqamətdə – müəllifin arxasınca, obrazlar üzrə və mövzuya uyğun aparıla bilər. Buradan da göründüyü kimi, bu komponentlər bədii əsərlərin məzmununun öyrənilməsinə və təhlilinə istiqamət verən metodik üsullar, iş formaları, təlim vəzifələridir. Beləliklə, F.Yusifovun təsnifatını bir qədər konkretləşdirməklə əsaslı sayırıq:

1. Giriş – ədəbiyyatın öyrədilməsinə istiqamət verən dərslər.
2. İcmal mövzularını öyrədən dərslər.
3. Tərcümeyi-hal və yaradıcılığı öyrədən dərslər.
4. Bədii əsərlərin məzmununu öyrədən dərslər.
5. Bədii əsərlərin təhlilini öyrədən dərslər.
6. Ədəbi yazıların aparılmasına və təshihinə həsr olunan dərslər.
7. Sinifdən xaric oxu materiallarının öyrədilməsinə həsr edilən dərslər.

Nəticə

Hər bir dərs tipi məqsədinə görə bir-birindən fərqləndiyi üçün təşkili baxımından da biri digərindən seçilir. Dərs tiplərini birləşdirən vacib xüsusiyyətləri belə ümumiləşdirmək olar: Bütün dərs tipləri ədəbiyyatın səmərəli öyrədilməsinə imkan yaratmalıdır; mövzuya uyğun təlim üsullarından istifadə olunmalıdır; dərsin mərhələlər üzrə aparılması əsas götürülməlidir; şagirdlərin yaş, bilik və qavrama səviyyələri nəzərə alınmalıdır; hər bir mövzu fəal interaktiv təlimlə ənənəvi üsulların vəhdətindən yaradılan dərs modellərinin qurulması və mərhələlər üzrə düzgün təşkili əsasında tədris edilməlidir; qazanılmış biliklərin tətbiq edilməsi mərhələsində, yeri gəldikcə, didaktik oyunlardan istifadə etməklə şagirdlərdə də zəruri bacarıqlar formalaşdırılmalı, psixoloji gərginlik aradan götürülməlidir; hər bir dərstdə problem müəyyənləşdirilməli, şagirdlərin tədqiqatçı mövqeyi stimullaşdırılmalı, ədəbi biliklərin öyrənilməsi, faktlar əsasında əsaslandırılması və mənimsənilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)". (2013).
2. Əhmədov, C. (2009). *Ədəbiyyat tədrisi metodikası*.
3. Əliyev, S., Həsənlı, B. (2021). *Ədəbiyyat (X sinif üçün dərslik)*. "Bakınəşr".
4. Hacıyev, A. (2003). *Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası*.
5. Həsənlı, B., Əliyev, S. (2019). *Ədəbiyyat. VIII sinif (müəllim üçün metodik vəsait)*. "Bakınəşr".
6. Həsənlı, B. (2016). *Ədəbiyyatın tədrisi metodikası*. "Müəllim".
7. Hüseynoğlu, S. (2023). Ədəbiyyat dərslərində interpretasiya. "*Azərbaycan məktəbi*" jurnalı, 704(3).
8. Muradov, B. (1992). *Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi*.
9. Paşayev, Ə., Rüstəmov, F. (2002). *Pedaqogika*.
10. *Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)*. (2010).
11. Yusifov, F. (2008). *Ədəbiyyatın tədrisi metodikası*.

Məqalə tərtibatına dair tələblər

Məqalənin strukturu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli və IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion) strukturuna uyğun olaraq təqdim edilməlidir. Məqalədə *Giriş* (Introduction), *Metodlar* (Methods), *Nəticələr* (Results), *Müzakirə* (Discussion), *Nəticə* (Conclusion) və *Ədəbiyyat siyahısı* (References) aydın şəkildə bölmələrə ayrılmalıdır.

- **Giriş** hissəsində – tədqiqatın mövzusu, aktuallığı, məqsədi və əsas sualları aydın şəkildə təqdim olunmalı, həmçinin elmi əhəmiyyəti və təklif etdiyi yeniliklər vurğulanmalıdır.
- **Metodlar** hissəsində – istifadə olunan tədqiqat metodları və yanaşmalar, verilənlərin toplanması və təhlili açıqlanmalıdır.
- **Nəticələr** hissəsində – əldə olunan fakt və məlumatlar təqdim olunmalı, nəticələr şərh və təhlil xarakteri daşıamalıdır. Nəticələrin cədvəl, qrafik, diaqram və digər vizual vasitələrlə təqdim edilməsi tövsiyə edilir.
- **Müzakirə** hissəsində – əldə olunan nəticələr müzakirə edilməli, əvvəlki araşdırmalarla müqayisələr aparılmalı və gələcək tədqiqatlar üçün konkret təkliflər verilməlidir.
- **Nəticə** hissəsində – tədqiqatın əsas tapıntıları ümumiləşdirilərək, praktiki təkliflər təqdim olunmalı, həmçinin gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyələr verilməlidir.
- **Ədəbiyyat** siyahısında – son 5–10 ilin elmi mənbələrinə üstünlük verilməli, mənbələrin sayı 10-dan az olmamalıdır.

Məqalənin tərtibat qaydası

Məqalənin titul səhifəsində məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, elmi dərəcəsi, çalışdığı müəssisənin adı, elektron poçt ünvanı, ORCID ID-si və yaşadığı ölkə adı qeyd edilməlidir.

Xülasə — 150–200 söz arası olmaqla, Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalı, məqalənin məqsədini, metodlarını, nəticələrini və nəticələrdən çıxarılan əsas nəticəni, elmi yeniliyi və məqalənin praktik əhəmiyyətini qısa və aydın şəkildə təqdim etməlidir.

Açar sözlər — 3–5 söz və ya ifadələrdən ibarət olmaqla, Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalıdır.

Mətn formatı — Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210 x 297 mm) formatda, Times New Roman – 14 şriftində yığılmalı, intervalı – 1.15, həcmi 6–12 səhifə arası olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısının tərtibat qaydası

Kitaba istinad: Kazımov, Q. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Təhsil.

Jurnala istinad: Həsənova, S. (2021). Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz. *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*, 279(4), 25–34. <https://dx.doi.org/10.48445/TAIJ.2021.46.47.002>

İnternet mənbəsinə istinad: Mehdiyeva, Ş. (2019, 16 fevral). *Ana dilimiz milli-mənəvi sərvətimizdir*. Muallim.edu.az. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303>

Məqalədaxili istinad qaydası: (Kazımov, 2007) / (Kazımov, 2007, s. 54)

Məqalənin redaksiyaya təqdim edilmə qaydası

Məqalə redaksiyaya iki formada təqdim edilə bilər: elektron poçtla (tall@edu.gov.az) və jurnalın veb-saytı (<https://tall.edu.az>) üzərindən.

Requirements for the Article Formatting

Structure of the Article

Articles should be focused on relevant topics, meet the academic requirements in accordance with the content and style of the journal, and be presented in accordance with the IMRAD structure (Introduction, Methods, Results, and Discussion). The article should clearly be divided into the following sections: Introduction, Methods, Results, Discussion, Conclusion, and References.

- **Introduction** – The research topic, its relevance of the topic, its purpose, and the main research questions should be clearly presented. Additionally, the scientific significance of the study and the innovations it offers should be emphasized.
- **Methods** – The research methods and approaches used, as well as data collection and analysis processes, should be explained.
- **Results** – The obtained results should be presented, in this section including only facts and data. The results can be presented using tables, graphs, diagrams, and other visual aids.
- **Discussion** – The results obtained should be discussed, and compared with previous studies, and specific suggestions for future research should be provided.
- **Conclusion** – The main findings of the research should be summarized, practical suggestions should be presented, and recommendations for future research should be provided.
- **References** – Preference should be given to scientific sources from the last 5–10 years, and the number of references should not be less than 10.

The Guidelines for Article Formatting

On the title page of the article, the following information should be included: article title, author's full name, academic degree, name of the institution, email address, ORCID ID, and country name of residence.

The **Abstract** – should be between 150–200 words and written in Azerbaijani and English. The abstract should briefly and clearly present the article's aim, methods, results, key findings, scientific novelty, and practical significance of the article.

Keywords – Must consist of 3–5 words or key phrases and must be written in Azerbaijani and English.

Text Format – The article text should be prepared in Microsoft Word, in A4 (210 x 297 mm) format, using Times New Roman font, size 14, with a line spacing of 1.15, and the length should be between 6–12 pages.

References Formatting Guidelines

Book citation: Kazimov, G. (2007). *Modern Azerbaijani Language. Syntax*. Tahsil.

Journal citation: Hasanova, S. (2021). Ashug Alasgar and our literary language. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*, 279(4), 25–34. <https://dx.doi.org/10.48445/TAIJ.2021.46.47.002>

Citation from an internet source: Mehdiyeva, Sh. (2019, February 16). *Our mother tongue is our national and spiritual heritage*. Muallim.edu.az. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303>

In-text citation rule for the article: (Kazimov, 2007) / (Kazimov, 2007, p. 54)

Submission Guidelines for the Article

The article can be submitted to the editorial office in two formats: via email (tall@edu.gov.az) or through the journal's website (<https://tall.edu.az>).

Çapa imzalanmışdır: 25.07.2026
Formatı: 70x100 1/16. Fiziki çap vərəqi 8.5
Ofset çap üsulu. Sifariş 13. Tiraj: 100

“Aspoliqraf LTD” MMC-nin
mətbəəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 151
e-mail: aspoligraf.ltd@gmail.com
Tel.: (+994 12) 567-81-28/29